No. 73.] [Price Rupee One

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA.

BY

PANDIT SOMESHWARA BHAṬṬA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

Professor Deccan College, Poona,

FASCICULUS XIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor,

AT THE VIDYA-VILASA PRESS,

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७२

स्याप्रमाणं न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
मीभिर्मीमांसकमूलप्रमाणं विना याज्ञिकानुष्ठानमात्राद्विश्वसद्भिः प्र-
तिपत्तेः समाख्याख्यमूलप्रमाणदर्शनेनैव वयं मीमांसकाः सम्बन्धं
प्रतीपद्यामहइत्याह * वयं त्विति * सम्बन्धप्रतिपत्तिं विना सम्ब- ८१५।११
न्धनिमित्तायाः समाख्याया दर्शनायोगात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-
तिपत्तौ अन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
नेनावयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनायोगात्स-
म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृभ्या समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-
न्धो ज्ञायतइत्याह * तेनेति * कथं तर्हि सम्बन्धस्य
प्रथमतोक्तेत्याशङ्क्य वस्तुस्थित्येत्याह * वस्तुतस्त्विति * सम्ब-
न्धे ऽपि सम्बन्धस्याज्ञाने तत्प्रतिपादिकायाः समाख्यायाः प्रवृत्ति-
रयुक्तेत्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-
प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञानं समुदायशक्तिकल्पनायोगात् । प्रयोक्तृभ्या-
याः समाख्यायाः श्रोतारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिरयुक्तेत्याह * स चे-
ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्यादर्शनाच्छ्रोतुः सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि
अनवगते सम्बन्धे तत्प्रतिपादिकयाः समाख्याया वक्तुरप्रयोगादप्र-
युक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायोगात् न सम्बन्धप्रतिपत्तिरित्याशङ्कानिरा-
सपूर्वं यौगिक्याः समाख्यायाः सम्बन्धमात्रावगमे ऽपि तद्विशे-
षाङ्गाङ्गिसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्कां निरस्यति * यदि हीति *
प्राक्सम्बन्धावगमे ऽपि नित्यत्वात्समाख्यायाः पूर्ववृद्धप्रयोगदर्शना-
त्सर्वेषां नित्यं प्रयोगोपपत्तावुक्तायां सम्बन्धनिमित्तायाः समाख्या-
यास्तं विना कथं नित्यं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यतोक्ता
समाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्तेर्वि-
शेषान्तरानुक्तेश्चाध्वर्यवश्चाध्वर्युं वृणीतेति विधिना वरणेनाध्वर्युमुपा-
ददीतेत्येवंविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वादन्वाधानादेश्च क्रतूपकारित्वेन
समूहितत्वात्सामान्यतो ऽङ्गत्वे ऽवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्यया-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणः सम्बन्धविशेषो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्कानिरासाशयः
अनेन चैवं वेदे ऽपीति भाष्यकृताकृतकमध्वर्युत्वादाधानाद्याख्ययोः
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमु-
पलभ्य निर्विशेषसामान्यायोगात् तस्मिन्नङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-
नियोगविषयभूते ऽङ्गाङ्गित्वलक्षणे सम्बन्धविशेषे प्रत्ययो भवती-
ति शङ्काद्वयनिरासार्थत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रा-
दिसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरादनवगतेः सम्बन्धनिमित्तसमाख्यो याह-

(१) सद्भावे ऽपीति २ पुस्त० ।

रणायोगः । प्रमाणान्तरात्सम्बन्धावगतौ या सामाख्यानिष्कविनियोगोक्तिर्निष्प्रयोजनेत्याशयत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्या यौगिकत्वायोगशङ्काधार्त्तिकेन सूचिता ऽधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * रूढित्वनिरासोपसंहारायैवकारः ॥

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

श्रुत्यादीनि विनियोगे करणानीति अंशे चिन्तिते तेषां प्रबलदुर्बलत्वांशचिन्तायाः सङ्गत्युक्त्यर्थात्कानीति भाष्यं व्याचष्टे
८३६।१ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्व्याख्यापूर्वं प्रयोजनमाह * तत्रेति * विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽविषयत्वान्न्यूनतां शङ्कते * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवायस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विरोधसामान्यायोगात् श्रुत्या वाक्यं स्वरूपप्रयुक्तं त्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपेक्षितमित्युक्तम् । समवायोक्त्यैव विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यमिति परिहरति * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबलत्ववाचिन्या समानोक्त्या संशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्यानात् । विषयोक्त्या चापहाराख्यविच्छेदार्थविशब्दपूर्वात् बन्धनार्थात्सिनोतेर्धोर्नोरच्प्रत्ययान्ततानुन्पन्नया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ताधःकरणार्थत्वादेकस्मिन्नन्यूनाधिके ऽर्थे ऽपहरणानान्यदधःकृत्यायोगमनं समवायशब्दार्थत्वेनोक्तं यत्र त्वेकः शेष स्तावानेव चेत्यादिविवरणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वाविषयार्थत्वावसायादपहार्ये च प्रार्थनातिशयादर्शनेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावाचिनस्तथा पदार्थलक्षणार्थत्वावसायात्समानविषयत्वरूपः समवायः श्रुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकशेषापहारित्वे शेषाणां चान्यूनानधिकैकशेष्यपरिहारित्वं सत्यवगम्यत इति उत्तरार्द्धार्थः । श्लोकं व्याचक्षाणो विषयोक्त्यापहारानपेक्षयोर्व्यवदरुणावाक्ये प्रमाणानां समवायो नास्तीत्याह *अरुणादौ तावदिति * श्रुत्यादीनामेकत्रारुणादौ शेषे मिश्रणात्कथं न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *न हीति* प्रमाणस्य प्रमेयविशेषविषयत्वात् शुद्धस्यैवारुण्यस्य क्रियामात्रान्वयित्वेन श्रुतिप्रमितक्रियान्वयस्य चारुण्यस्य श्रुत्युक्तकारकापेक्षिताक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापर्यवसानात् भूयः क्रियाविशेषे

ऽपेक्षाविशेषेण क्रयान्वयितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वे ऽपि त-
स्यारुण्येन समीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषयं ऽपेक्षान्तरं ज्योति
ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धवतः क्रयस्य सम्बन्धिनः सतो ऽरुणैकहायन्याः
ज्योतिष्टोमान्वयितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयताभावेनाविरु-
द्धा सर्वेषां विनियोजकतेत्यर्थः । कथं कारकश्रुत्यारुण्यस्य क्रियान्व-
यप्रमितिरित्याशङ्क्य पदश्रुत्युक्तकारकान्वयद्वारा क्रियान्वयोपप त्ति-
सूचनार्था कारकोक्तिः श्रुत्यादिकल्पितैः प्रमीतः क्रियायाः सह
कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारुण्यस्येति विग्रहः विशेषस्य सामा-
न्यं प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्विशेषणविशेष्यान्वयमात्रे वाक्यस्याव-
स्तुनो व्यापारो नाङ्गाङ्ग्यान्वयाख्ये विनियोगे प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र वि-
नियोगे वाक्यव्यापारं विषयतोक्तेति सूचनार्था विषयतोक्तिः । क्रय-
स्येत्यारुण्यव्यतिरेकजनिता षष्ठी । प्रकरणसमर्थितज्योतिष्टोमापूर्व-
साधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानात्कृत्स्नापेक्षितशेषिस्वरूपसम-
र्पणमात्रे प्रकरणव्यापारसूचनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शे-
षित्वाद्विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योति-
ष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पू-
र्वोक्तेनाविरोधः ।

अर्थापत्त्या च युज्यन्ते सम्बन्धान्तरैः प्रमाणकम् ।

इतिवद्विनियोगे व्याप्रियमाणया श्रुत्याऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्ये-
नापूर्वसाधनांशस्य च प्रकरणेन समर्पणाद्वाक्यप्रकरणयोर्विनियोजक-
श्रुतिसहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः । प्रकरणेनापूर्व-
साधनांशसमर्पणात्प्राक्श्रुतिव्यापारापर्यवसानायैवारुण्यस्य क्रिया-
र्थत्वं श्रुत्येत्यनेनोक्तम् । एकविषयापहारलक्षणस्तु समवायोऽरुणा-
दावनाशङ्क्य एवेति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविशे-
ष्यान्वयग्रहणात् । श्रुत्यादिप्रमाणकशेष्यन्वयबाधप्रसक्तौ सत्यां
श्रुत्यादिना स्वप्रमेयशेष्यन्वयाबाधार्थम् एव वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिणः
शेषो ऽपह्रियेत तद्बाधप्रसक्त्यदर्शनेन त्वपहारप्राचीनैकविषया-
पहारित्वलक्षणः समवायः सम्भवतीत्याशयः । ज्ञानस्य बाधस्यानि-
वार्यत्वात् प्रसक्तो दृश्यत इत्यध्याहार्यम् एतदेव विवृणोति * न ही-
ति * क्व तर्हि प्रमाणसमवायः सम्भवत्यन्यपेक्षायां स चैकार्थे
प्रमाणानामित्येतद्व्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एतस्या ८३७।१
एवान्यूनाधिकाया ऐन्द्र्या लिङ्गेन गार्हपत्यादयः श्रुत्येन्द्रार्थत्वज्ञाना-
त्कृत्स्नाया चेन्द्रादपहृत्य गार्हपत्यार्थत्वज्ञानात् श्रुतिविषयो लिङ्गं सः प-
रस्परेणापह्रियते समानं विषयो ययोस्ते तथोक्ते तयोर्भावस्तत्वं तल्लक्ष-

णमस्येति विग्रहः । विशेषाणां चावगम्यतइत्येतद्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शेषिणि तुल्योपस्थापनजन्योपकारनिबन्धनत्वाख्यान्यूनानधिकेन लिङ्गेनेन्द्रीतो गार्हपत्यमपहृत्याग्नेय्यास्तदुपकारसाधनत्वेन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्या चाग्नेयीतो ऽपहृत्यैन्द्र्याः शेषत्वप्रतीते एकशेषिविषयापहारित्वाच्छ्रुत्येषयोः समवाय इत्याशयः । तुल्य उपकारः शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणे द्वितीयेत्येकेन शेषेणोपकारः साधितो ऽस्येति विग्रहः । श्रौकार्थस्य विरोधग्रहणाकार्यत्वे हेतुतामुपपादयितुमाह *स चेति* विरोधं विना नापहारः सम्भवतीत्याशयः । प्रमाणविषयं शेषे शेषविषयं च शेषिण्येकत्वविशेषणस्यान्यूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रमं फलानि दर्शयितुमाह * यत्र पुनरिति * शेषैकत्वविशेषणस्य समिधागादिषु शेषभेदे प्रमाणासमवाये निवृत्तफलत्वे ऽभिहिते कथं तर्ह्याग्नेयादिशेषिभेदे तथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्त्तिके विरोधोक्त्या प्रमाणसमवायो वक्ष्यतइत्याशङ्क्य भिन्नोपकारसाधनशेषभेदो ऽत्र विवक्षित इति सूचनार्था स्पष्टोक्तिस्तावन्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनोक्तं शेष्येकत्वविशेषस्याग्नेयादिशेषिभेदे समवायनिवृत्तिफलत्वं तथेत्यनेनोक्तम् । तुल्योपकारित्वनिबन्धनविशेषणफलोक्त्यर्थं यत्र शेष्यैक्ये ऽपि शेषिगतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामेकैकस्मिन्नाग्नेयादौ शेषिण्युपकार्यस्थेन शेषित्वात्प्रत्यक्षं चोपकारभेदात्सामिधाशजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेनाग्नेयस्य समिधागशेषित्वात्तनूनपाद्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशेषत्वेत्यवमवान्तरोपकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां शेष्याख्यविषयान्यत्वादसमवाय इत्युक्तं यत्र शेषभेदो यत्र वा तस्यैव शेषस्य क्वाचिदाधिक्यं तत्र प्रमाणानां शेषाख्यविषयत्वादन्यसमवायस्तथा यत्राशेषाणां शेष्याख्यविषयान्वयादसमवाय इति प्रत्येकं तत्रेत्यस्यान्वयसूचनार्थो ऽपिशब्दः एवं सत्यपि विरोधविषयत्वाद् बलाबलचिन्ताया साक्षाद्विरोधग्रहणमेव कस्मान्न कृतमित्याशङ्क्य विरोधे सत्यपि समवायाभावे प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना विनियोगे कृते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभूतानामाकाङ्क्षानिवृत्तभावेन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यविनियोगप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्विरोधं विना बाध्यबाधकत्वायोगात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव बाधहेतुत्वे ऽपि समवायस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमेव कार्यमिति परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * समवाये सतीतिकरणार्थे समवायाभावे महिषवद्विरोधसम्भवे ऽप्येकेन इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तु-

ङ्गत्वापत्तेर्बलवद्बलत्वायोगाच्चेत्याशयः। समिदादीनामङ्गानाम- वान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनशेषभेदा- भावात् प्रमाणासमवाय्येकपरमोपकार्यत्वेन चैकस्य शेषिणो ऽभिन्नाप- कारोपकार्यत्वनिबन्धनाधिक्याभावाच्छ्रुत्यसमवाये सत्यपि विरोधा- भावात्। समवायस्य विरोधव्यभिचारावगते कथं समवायग्रहणा- द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्त्विति* फलं भावयेद्यागेनेत्थ- मित्यपर्यायेण यौगपद्येनाङ्गानां परमोपकारं विधानात् श्रुत्यादीनां च प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्येनानेकाङ्गविनियोजकत्वायोगात् प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतेस्तस्य च एकत्वेन शेषप्रमा- णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवायः। शेषभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनेह विवक्षितत्वात् परमोपका- रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु- क्तं प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधनत्वावग- मात्संहत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिद्यागेन भावयेत् तनू- नपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकैर्विधिभिर्व्यापारभेदावगतेः प्रत्ये- कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां श्रुत्यादीनाम् एकस्मिन् छत्रजयाख्ये स्वा- म्युपात्तानेकव्यापारसाध्ये संहत्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिक- भिन्नव्यापारद्वारा संहत्यैकोपकारस्य साधनत्वोपपत्तेः शेषत्वस्यैव उपपत्तिसूचनार्था व्यापारभेदोक्तिः। एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य हविर्मन्त्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणासमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतेः समवायग्रहणाद्विरोधासिद्धिरित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणश्रुते- रर्थवादत्वेनाभ्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणासमवाय इ- त्याह * तथेति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम् उपसंहरति*तस्मादिति * लोकशो बलाबलसम्प्रधारणस्य चिकीर्षितस्यौचित्योक्त्यर्थमनेका- र्थेति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाक्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वे च द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थ- वर्त्तित्वोक्तिः। एककालविषया सम्प्रधारणा चैकै- कस्याभिप्रेतेत्येवं परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो बलाबलो- क्तेर्भाष्ये लोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं षण्णा- मप्येकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वोक्त्या सूचितम्। एकैकस- म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोक्तिरयुक्तेति आशङ्क्यैकैकस्य द्वितीयेन सहत्येवमर्थत्वेन द्वयोक्तिं व्याख्यातुमाह * यत्विति * एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपे ऽर्थे बलाबलत्वाभवर्त्तते इत्येवमेकार्थवर्त्ति-

स्याद्वाच इत्येतावद्ग्रन्थः। व्याचष्टे * पदार्थेति * एतदेवोपपादयति * तानि हीति * बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं बलाबलोक्तिरावश्यकीत्याशयः । एवमप्येकैकस्य पञ्चभिः सह सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * श्रुत्यादिबाधितेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादेः वाक्यादिबाधकस्य लिङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * यानि हीति * तत्रेतिभाष्यं श्रुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसद्भावात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहरणं सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * केवलस्य पदस्य श्रवणसामर्थ्याभ्यां विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गयोः स्वकीयस्य विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवेको न लक्ष्यत इत्यर्थः ऐन्द्र्येत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
३८।१ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहोस्विल्लिङ्गमिति भाष्ये लिङ्गबलीयस्त्वोक्त्यैन्द्र्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तत्वाद्यदि तु लिङ्गं बलीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वादयं नहि विरोध इति भाष्यं चापपादयिष्यमाणत्वाद्विरोधात् कः खल्वपीतिभाष्येण समुच्चयस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्न्यूनमाशङ्क्योपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *किमिति* यदीति सन्देहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *यदीति* ऐन्द्र्यधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य यथार्थत्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यद्यपीति * का पुनरिति प्रश्नभाष्यं श्रुतेः ऐन्द्र्या गार्हपत्यमितिद्वितीयाविभक्तिलिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमिति प्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात् अयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्याद्विवेकाभावाश्रयत्वेन व्याचष्टे * तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकोक्तेन सर्वेषु वाक्यस्थाशयेन श्रुतिलिङ्गरूपे ऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूपं पृच्छतीत्यर्थः । श्रुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधानादयुक्तमाशङ्क्य येन यत्तावच्छब्दस्येत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणविवेकाभिप्रायेणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्यैन्द्र्येतिभाष्येणोत्तरमुक्तं तेनैवाभिप्रायेणेदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरासविनोत्तरत्वायोगात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणेतिपदद्वयानुषङ्गस्तेनैवेत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्वं सूचितम् अथेति प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्टे * परः पुनरिति * संहत्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तीति *

पदसमूहस्यैकवाक्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * यद्यपि ८३९।१
त्येति *. वाक्यार्थं क्रमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानेन गमनमात्रल-
क्षणार्थो ऽभिदधाति द्वितीयं त्वेकेन पदार्थाभिहितैकगम्यमानेन वा-
क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घातं पदार्थं स्वरूपपदार्थम-
भिदधाति पदानि वाक्यमित्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचितायां उपसंहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
श्नाशयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति *
वेद मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोज्यत्वाभावात् प्रकर-
णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु वचनसा-
मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकविभक्तिश्रुतेरेव च विनियोगहेतुत्वात्कार-
कविभक्त्युपलक्षणार्थं द्वितीयाविभक्तेः श्रुतितोक्ता का पुनरत्र श्रुतिः ।
किं लिङ्गमित्यनेन त्वैन्द्र्युदाहरणे ऽत्र शब्देन श्रुतिलिङ्गयोः स्फु-
टयोरिन्द्रशब्दस्य देवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
प्रातिपदिकान्वयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्याप्रती-
तेः लिङ्गविरोधाभावेन बलाबलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
श्रवणश्रुतितोक्ता इह पुनः श्रुतिलिङ्गवाक्यानाम् लक्षणतो विवे-
कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकरूपविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य श्रुतिवा-
क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणां यदर्थमभिधातुं सामर्थ्यं
तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वदतोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम्
अविवेकशङ्कायां तद्वदेव विनियोगश्रुतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
स्वरूपेणान्वितत्वेनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमतिकृत्वा श्रुतिरिति
तच्छब्दाध्याहारेण श्रुतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य श्रवणशब्द-
वाच्यत्वाप्रसिद्धेः शब्दजन्यार्थज्ञानाख्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दवा-
च्यत्वायोगात् पर्यायश्रुतिवाच्यता न युक्तेत्याशङ्क्य सो ऽर्थः
श्रुत्यावगम्यत इति कृत्वा श्रुतिजन्यार्थावगमाख्यमभिधानं लक्षणया
श्रुतित्वेन व्यपदिश्यत इत्युक्तं व्यवायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्र-
वणाख्यश्रुतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्क्यापदार्थाभिधानानपे-
क्षाच्छब्दश्रवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यत इति व्यप-
दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्तं सं-
हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वान्नेहान्यलक्षणं वाक्यं
त्वेकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
लिङ्गादित्यन्तं भाष्यं श्रुत्यादित्रयलक्षणनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्कां नावद्यत् * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमि-ति * यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्रे च शक्तिरभिधानाख्या श्रुतिश्चास्ति तथा-प्यैन्द्र्या गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यते इ-न्द्राङ्गत्वमनिश्चैन्द्र्या न श्रवणेनाभिधानद्वारा कुर्वीत श्रुतिलिङ्गयोः परस्परं विवेकः शक्यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूच-नार्थम् * कार्यमित्युक्तम् * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * या हीति * ब्राह्मणपदस्थशक्त्यैन्द्र्यां गार्हपत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्थया वेति विकल्प्याद्यपक्षे अन्यस्थया शक्त्यान्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्थया शक्त्या ऐन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यत इत्युक्ते ब्राह्मणपदानामे-व तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगस-म्भवात् श्रुतित्वादभिमतेषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुश-क्त्याख्यलिङ्गोपपत्तेर्न श्रुतेर्लिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यत इत्याशङ्क्य लौकि-कार्थविनियोगहेतुत्वे ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोग-हेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * यैता-न्ययेत्युक्तम् * प्रतिपदं शक्तिभेदे ऽपि सामान्याभि-प्रायेणैकवचनं गार्हपत्योक्तावशक्तस्यैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि वि-नियोगान्मन्त्रपदस्थया शक्त्या मन्त्रपदस्थगार्हपत्याङ्गत्वं भविष्यती-ति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्थैः पदैः मन्त्रपदस्थामशक्तिमिव शक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वकीयेप्सिततमत्वाद्युक्तिसामर्थ्यवशात् ईप्सि-ततमत्वादिषु प्रवृत्तैरैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयत इ-त्युक्ते कथमशक्तस्य अङ्गत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिग्रहणात्प्राक् स्वसामर्थ्यवशेनाङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने तदन्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्ग-त्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यग्रहणात्त् गृह्यमाणस्वरूपेण शक्त्यनपेक्षोक्ता-नां स्वरूपेणेति न चेत्यनेनोक्ते ऽनवगतापि विनियोगहेतुर्भविष्यती-त्याशङ्क्य ज्ञातस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वनियमान्न ज्ञाताया: शक्तेरङ्गत्वाख्ये विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परि-हृते विनियोगहेतुत्वाभावे कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वा-त्कल्पनार्थवत्त्वे यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषिज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वा-दज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कार-कताप्ययुक्तेत्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषेयत्वे सति प्रमाणान्त-राग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियो-ज्यमन्त्रप्रयोक्तुः शेष्याभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्यं स्यात् वेदत्वेन त्व-स्यापौरुषेयत्वात् स्वयं प्रमाणान्तरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्तेः भ-

न्त्रप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षणात् युक्ता सद्भावमात्रेण शक्तेः कारकतेति यदि त्वित्यनेन सूचयित्वा पूर्वाधोक्तश्रुतलिङ्गादिविवेकस्तस्मादित्यनेनोपसंहृतः। अङ्गत्वज्ञापनाख्यविनियोगविषयत्वेनाङ्गत्वं लक्षणया विनियोगत्वेनाभिप्रेत्य विनियोगस्याभिधेयत्वोक्तिः लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकार्थम् उत्तराद्धं व्याचष्टे * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वशक्तिज्ञाने सत्यङ्गत्वं कस्मान्नाभिधीयतइत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्ध्यर्थमसौ शक्तिर्नाङ्गित्वाभिधानसिद्ध्यर्थेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिना युक्तेति परिहारसूचनार्थं न चेत्युक्तत्वाभ्युपगम्याङ्गत्वाभिधानं विधिं विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्कारादिवदनादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वेनाभिधानश्रुत्येन्द्रस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यनेनोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्कां निराकर्तुम् * ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पश्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायोगेनाभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वं तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वापत्तेर्न लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकः शक्यो ऽवगन्तुमित्याशङ्कते * ननु चेति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेः कल्पकाभावेनासिद्धेः। स्वरूपाभिधानशक्तेश्चाभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वाभावात् न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अन्यैव चेति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितायां स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्तिः कल्प्यते ततश्च विनियोक्तुं शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यतइत्याशयः। पाकादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्तस्स तत्र विनियोक्तुं शक्य इति नियमानुपपत्तेः कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न ह्यशक्त इति कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां शक्यत्वाशक्यत्वोक्तेः प्रकरणाम्नातस्य मन्त्रस्य प्रकरण्यङ्गत्वे ऽवगते कथं तस्योपकारिष्यतीत्यपेक्षायां शक्त्यालोचनया अनेन मन्त्रेणेन्द्रमभिवदेदिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगतेः विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्वे शक्य इत्यर्थः। श्लोकव्याख्यानाय शक्तश्चेन्न विनियु-

उच्यते मा विनियोजि न ह्यवश्यविनियोज्यता केन चिदवगतेत्याशङ्क्या-
भिधानशक्त्यैव श्रुतिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेतिसूच-
यितुमाह * ततश्चेति * हेतौ चशब्दः ततो ऽभिधानत्वाच्छ्रुतिक-
ल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः सद्द्वितीयाद्विनियोक्तुं शक्यत्वरू-
पात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभिधानशक्ति-
बलेनाविनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपप-
दस्मृतेन लृट्प्रत्ययेन विनियोगशक्तिः कल्प्यतइत्युपपदार्थीकृतविनि-
योक्तुं शक्यत्वकल्पनक्रियया कल्पयिष्यत इति कल्प्तसामर्थ्यवाच-
ककल्पयत्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात्
विनियोगोपपत्तेर्विनियोक्तुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्याशङ्क्य न प्र-
थमसामर्थ्यमात्रात् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवो-
पपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वेणावगतो ऽपि विनियोगो द्वि-
तीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति *
अत इहेति * श्रुतौ जातत्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गतोच्य-
ते लिङ्गे त्वनुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे
८४१।१ * अविद्यमानमेवेति * ज्ञातत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्व
विधानात् कल्प्यमित्यर्थः । तदेतदित्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसूच-
नार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्त्तिकेनानाशङ्कितमपि श्रुतिलिङ्गा-
भ्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति
भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणं श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य स-
र्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु
प्रकरणादिविवेको ऽपि कस्मात् भाष्ये न पृथक् कथितो वेत्याशङ्क्याह
* कथं वावेति * तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति णिच्प्रत्यययो-
गेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्यातो ऽर्थे श्रुत्या-
दित्रयशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * त-
दिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवं
योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्येण
श्रुत्यादिविवेकोक्तेः । ऐन्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्व-
सूचनार्थत्वेन यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यद्ये-
वमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वा-
योग शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चा-
रितसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रीत्वस्य वाक्यगम्यस्य
श्रौतत्वनिरासे ऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोक्यैव वाक्यात्
ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

ङ्गिकत्वनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वानिरासात् वाक्यीयत्वाभ्युपगमे प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राथम्यप्रतीतावपि ऐन्द्र्यत्वस्य वाक्याधीनत्वादैन्द्रीवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगम्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शेषाणां मन्त्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् केवलस्य च पदस्याप्रयोज्यत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगमनीयेत्याशङ्कोत्थानादथ वेति भाष्येणाभयत्र वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते मन्त्रे केवलस्य पदस्याभिधानाशक्यत्वे ऽनिराकाङ्क्षीकरणसमर्थपदान्तरान्वयं विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोक्तुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्यत्वावशिष्टानामपि पदानां विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनशक्त्युपपत्तेः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगमे लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तेरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम् इन्द्रविशेषणाभिधानसामर्थ्यसम्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गेनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोगसिद्धेर्न वाक्यस्य विनियोजकतेतीन्द्रशब्दवत् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य ब्राह्मणवाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति भाष्येण पुनः प्रत्यवस्थानमिति व्युत्क्रमेण परेषां भाष्यव्याख्यां दूषयितुम् उपन्यस्यति * अत्रेति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह * कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रोपस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाशङ्कतं निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमेवं तर्हि स्यात:पश्चादसम्बन्धमित्याशयः । क्व तर्हि अथ वेत्ययं ग्रन्थो योजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यद्येवमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्वं शङ्क्यते तत्रैव तदसिधीयतइत्यादिना ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि श्रुतिलिङ्गयोस्तावदन्योन्यविवेको ऽस्तीत्युक्ते वाक्याद्विवेकोक्तये ऽथ वेत्यनेनैकवाक्यत्वव्यापारनिरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * ८४२।१
दूषयति*न त्विति * यद्येवमिति भाष्येण श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्यत्वोक्त्या वाक्यादविवेकं शङ्कित्वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानीति अनेन द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीते श्रुतेः लिङ्गत्वेन लिङ्गादविवेकः मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीते लिङ्गस्य श्रुतित्वेन श्रुतेरविवेकः वाक्यं चर्वेहव्याग्नेरजायतेत्यादिभिरुपक्रमस्थैः पदैर्वेदाभिधानात्तुभ्यं चेत्यादीनां चोपसंहारस्थानाम् ऋगादिशब्दानां

वेशाभिधानसामर्थ्यात् उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्याम् । अविवेक इति शङ्कात्रयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदाचनस्तरीरित्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गश्रुतिवाक्याभ्यां विवेकाभिधानात् तृतीयाशङ्कालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना श्रुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदेतत्सर्वेष्वेव समवेतं विविक्तं च दृश्यतइति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्कां लिङ्गांशेनापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृतत्वादुपेक्ष्यैवं तर्हीत्यनेन श्रुत्यंशे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन श्रुतेर्वाक्यादविवेके ऽपि श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येत्यपि विवेकाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपगमापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव श्रुतेर्विरोधप्रतीतेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गेन विरोधाभावात् श्रुतिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणता युक्तेति लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाशङ्काया नापि शब्दान्तरइत्यनेन परिहृताया अपि श्रुतिदृष्टान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्याथ वेत्यनेनोभयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहारः सम्भवतीत्याशयः । एतच्चाथवेत्यस्याद्यशङ्कापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापाद्योक्तं प्राक्चाथ वेत्यनेनोभयोर्वाक्यत्वे निरस्ते श्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानुत्थानात् एवं तर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्येतेत्याह * अपि चेति * अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारणं त्रेधा निरस्यति अत यो देवताविशेषं वक्तुं शक्नोति इन्द्रशब्दः सो ऽस्याम्नृचि विद्यते कर्मसमवेतत्वात् चैन्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति पदशक्त्यालोचनमात्रेण सा उपस्थातव्या इत्येवं गम्यते न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमीपाद्धेत्युक्ते कथं मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्राङ्गत्वावगतिरित्याशङ्क्य येन कारणेनेन्द्राभिधायकः शब्दो ऽस्मिन् मन्त्रे प्रयुज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यां मन्त्रस्यैन्द्राङ्गतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्तनमेव लिङ्गं श्रुतिलिङ्गविरोधाभिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमानेनाक्षेप्ता यद्येवं विधं लिङ्गं तवाभिमतं तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः श्रुतिविरोधोदाहरणता न युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेप्तुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वेत्यनेन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलया वाक्यात् विवेकार्थैन्द्रीवाक्यस्थस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोगं प्रत्यकारणता विवक्षिता न मन्त्रस्थस्य दृष्टान्तार्थं तु मन्त्रस्थस्यैकवाक्यत्वस्य कारणत्वं पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थिते ग्रन्थसन्दर्भे व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमनेन यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं ह्येतदित्यवयवं ऐन्द्र्याः कश्चिदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीयाङ्गत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य च कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाङ्गत्वप्रतीतेर्वाक्यत्वे सत्यपि श्रुतेरपि विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तन्नेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावे ऽपि श्रुतेरेवात्र लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कापरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्र्यारुणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राकरणिके विनियोग इत्येवं वादिमते ऽथ वेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरासार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविरोधमात्रोक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य प्रतिपादकेश्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गार्हपत्यशब्दस्य यौगिकत्वात् गौणत्वाद्वैन्द्रार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थवृत्त्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेतेत्यैन्द्र्या विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्य विभक्तिश्रुत्यनुगृहीतया प्रातिपदिकश्रुतेर्विरोधोक्त्यर्थमग्निसमीपं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुम् अग्निसमीपं वा लक्षयेदित्युक्तम्। समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्या गौणत्वसामीप्ये लक्षणयोर्निरासः। अथ वेतिभाष्ये प्रतिपदिकश्रुत्यनुगृहीतविभक्तिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रातिपदिकविभक्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासेनोक्तत्वात् श्रुतिवन्न लिङ्गवैलक्षण्यानुपलम्भात् एकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं किं तु इन्द्रशब्दवत्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वाक्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम् इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनावशिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य कृत्स्नाविनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्राविनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव श्रुत्या ८४३।५

विरोध इत्येवं वाक्यत्वविषयदीर्घकुपदोषापनयार्थं केवलस्य सम्पूर्णोऽव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणतोक्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्रोपकारशक्त्युपपत्तेः श्रुतिवाक्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगयोः पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोगयोरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाल्लिङ्गविरोधिवाक्येन स्योनादिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदान्तराणामिन्द्रविशेषणोक्तिसामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्यापारो न विनियोग इत्येवम्। एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासमात्रार्थं नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येवं परिहरति * लिङ्गेति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया श्रुतेरपि ऐन्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्यत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरोधो न वाक्यस्येति परिहारो न युक्त इत्याशङ्कितमाक्षिपति * कथं पुनरिति * आक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानापरितोषात्स्वमतेनाप्यथ वेति भाष्यस्य मन्त्रब्राह्मणेऽपि एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थं विरोधे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गाद्विकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवद्विरोधेऽपि क्रियासामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्परया वा पुरुषार्थाननुबन्धितया शेषित्वाद्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाश्रयत्वेनासामान्योक्तेः संख्याधिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराकरिष्यमाणत्वेन दोषत्वात्। महत्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोगं विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् विधेश्च स्वविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वे समीहित विशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्वव्यालोकविधिर्विहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रविनियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणकृत ऐन्द्र्या गार्हपत्याङ्गप्रत्यय इति वार्त्तिकाच्च विशेषविनियोगपरश्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गत्वबोधाख्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धाद्विनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविरोध इत्येवं परिहरति * उच्यत इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः। नैव प्रवर्त्तत इति। एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्तामुपपादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्त्यै पूर्वप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शीघ्रं प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरासाद्वाक्यविरोधमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोधं वक्तुं

विषयत्वं सूचयितुमाह * यद्वेति * विशेषाविषयत्वं विना प्रतियो-
गित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयत्वं सूचितं परिहारा-
शयाज्ञानाच्छङ्कते * ननु चेति * तृतीयया गार्हपत्यमेव प्रत्यैन्द्र्याः
शेषत्वोक्तेर्द्वितीयया चैन्द्रीमेव प्रति गार्हपत्यशेषत्वोक्तेः श्रुत्यैव विशेष-
विनियोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्या-
श्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यान्वयमात्रार्थत्वावगतेः श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन
वाक्यस्येति स्वाभिमतपरिहाराशयाविवरणेनाशङ्कां निरस्यति * कथमि-
ति * एकश्रुतिकृतो ऽन्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्येकं व्यवस्थितेनाङ्गाङ्गय-
न्वयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतिकृ-
तस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्गयन्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषित
एवाङ्गाङ्गयन्वयः श्रुत्या क्रियतइति सूचयितुम् * तत्रेत्युक्तम् *
निष्प्रतिद्वन्द्व्युक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्गयन्वये व्यापाराभावः स्पष्टीकृतः
क्रीणात्यरुणयेत्यत्र समवायो हि स्त्यपीत्यादेस्तु परमते स्थित्वो-
क्तत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्धः श्रुत्येत्यादिग्रन्थानुसारे-
णैव व्याख्यातत्वाच्च पूर्वापरवार्त्तिकविरोधः । तद्भाष्योक्तं द्वितीया-
श्रुतेर्लिङ्गविरोधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारार्थैवेन्द्रव्यतिरिक्ताङ्ग-
त्वस्यैन्द्र्याः कल्प्यत्वेनाख्यातान्वयाधीनत्वात् वाक्यानपेक्षायास्तृ-
तीयाश्रुतेरपि लिङ्गविरोधायोगात् । स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतेर्लिङ्ग-
विरोधं प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वेति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपसं-
हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गवि- ८४४।१
रोधोपपादनस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वं सूचयितुं श्रुतिलिङ्ग
विरोधोपपादनभाष्यं व्याख्याय भाष्ये शेषव्याख्यानात् प्राक् सूत्रं
व्याख्यातुं पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमान-
द्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधे च लिङ्गादिभिः श्रु-
त्यादेः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धयात्येव श्रुतेः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं
तुल्यबलतेत्याशयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वशक्ते-
रित्यनेन स्वतः प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचितम् । स्वतः प्रामाण्य-
स्यापि न कश्चिद्बाधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिवद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह
* सर्वत्रेति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमेव कश्चिच्च प्रमाणा-
भास एवेति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्तद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्त-
राभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्ते
स्वतो ऽन्यथात्वाभावे ऽपि वाक्यात्प्रमाणस्य प्रामाण्यं भविष्यती-
त्याशङ्क्य बाधकलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधो
बाध्यस्य वा प्रमाणतेत्युक्ता अपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिष्य-

न्ते इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकृष्टार्थविषयसञ्चारे ऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वाद्व्यापकाविषयत्वाद्व्यापकविषयसञ्चारे प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां विषयान्तरहेतुत्वात् प्रमाणाभासत्वस्य श्रुत्यादीनां चाभिधेयाच्छक्यादन्वितान्नितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षसमीपाम्नातात्समानदेशात्समाख्यानात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावेन प्रमाणाभासत्वं नास्तीत्युक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्कारोच्छेदे फलापहाराणां बाधप्रकाराणां मध्ये कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न चेति * बाध्यत्वाभिमते विज्ञाने स्मृत्याख्यकार्यदर्शनेनानुच्छेदोपपादनार्थं स्मृतिहेतुतोक्ता तुल्यबलत्वं पूर्वपक्षं सप्रयोजनमुपसंहरति * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह * भवत्विति * श्रुत्यादिकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविरोधेऽपि स्मृतिवच्छ्रुत्यादिचतुष्टयान्यतरमूलत्वायोगेन श्रुत्यादिकल्पनस्य दुर्वारस्योक्तकल्पनापेक्षत्वेन श्रुत्यादिभ्यः पश्चात्प्रवृत्तः कल्प्यश्रुत्याद्यपेक्षत्वे ऽपि च विरोधिश्रुत्याद्यनपेक्षश्रुतत्वात् । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनैव वैपरीत्यं युक्तमित्येव । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनामिति * परदौर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धान्त्युक्तस्य विप्रकर्षस्य पूर्वदौर्बल्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवैपरीत्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चेति * यद्यपि श्रुत्या विनियोगः प्रतीयते तथाप्यशक्तस्य नावकल्प्यतइत्यपिशब्दार्थः । सामर्थ्यैकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैर्वाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमेव नास्तीत्यर्थः । श्रुतेः शक्त्यपेक्ष्यत्वे ऽपि विनियोगानुसारिशक्तिकल्पनया विनियोगो ऽवकल्पनइत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसामर्थ्यविनियोगादपि विनियोजकावस्थया च श्रुत्या विरोधाभावात्सामर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्त्वादनुमानकालवगतस्येन्द्रियविषयसामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकाले निवर्त्तनाशक्तेर्गार्हपत्यशक्तिकल्पनायोगाच्छक्त्यनुसारेणेन्द्र एव विनियोगो युक्त इत्यर्थः । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षतामुपपादयति * केवलेति * केवलस्य पदस्याप्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गेन कृत्स्नमन्त्रविनियोगायैव मन्त्रवाक्यस्यासमवेतार्थस्यापि देवस्यत्वादेः पदस्य समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलेन निर्वापादिविषयशक्तिकल्पनेन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षावगते यस्य मन्त्रान्तरस्थपदस्य यत् मन्त्रान्तरस्थपदेन सहैकवाक्य-

ताल्लक्षण्याः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोज्यपदार्थविषय-
शक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद तत्रैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवा-
क्यतालक्षणो सम्बन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः
सदनकरणविषयशक्तिसिद्धेः स्योनं तइत्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैक-
वाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव
लिङ्गाद् बलीयस्त्वेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथे- ८७५।५
ति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा
इति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धिवैफ-
ल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं वेत्युक्तम् *
समाख्यायां कथं बलीयस्त्वेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति *
वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह ।
* अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गा-
दौ विनियोगाख्यसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वार्द्धं
व्याचष्टे * यदेव हीति * पठितश्रुतिग्रहणो प्रत्यक्षः समुदायो पठि-
तश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । चोदनाव्याख्यानोपपादनार्थं पूर्वपक्षा-
शयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह *कथं पुनरिति* चोदनाशब्दाद्विधा-
य्येव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्त्रीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव ध-
र्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम्
* तथा चेत्युक्तम् * एवं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति *
उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्थितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य- ८७६।२
इत्यर्थः । विरोधे ऽपि श्रुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनत्व-
निबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वे बाधो यदि कल्प्येते-
ति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्तुमाह * तस्मिंश्चेति * आ-
काङ्क्षारूपप्रकरणावगतसामान्यव्यापेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य
विनियोजकश्रुतिकल्पनत्वे नैराकाङ्क्ष्ये ऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्रु-
तिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैप-
रीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणानुमानान्यथानुपप-
त्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहिताना-
मेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे
विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं साभक्रमो न
लभ्यते प्रकृतो ऽपि वैदिकः *अपवादस्तु तस्य स्यात्*प्राप्तः संनिहितो
यदेत्यनुषङ्गाधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं
स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरास-
मुपसंहरति * तस्मादिति * वृद्धश्लोकेनैतदेव दृढयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पू-
र्वदौर्बल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे
लिङ्गादावप्राप्तिसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्यं श्रुत्या
पि नासमर्थस्येति वार्त्तिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति *
दूषणं प्रतिजानाति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कु-
त इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानो-
त्पादनेन श्रुतेः शक्त्यपेक्षेति पूर्वार्द्धेनोक्ते ज्ञानस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य श-
क्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्या-
चष्टे * विनियोगेति * स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्यानेकत्र
८४७।१ दर्शनान्नैवानुपपत्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह * नत्रेति * स्वा-
भाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति *
अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकायाः श्रुतेर्दुर्बलत्वं
सूचितम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्ये कल्प्यमाने तत्कल्पिकायाः श्रु-
तेस्तदानीमविनियोजकत्वात्तच्छ्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य साम-
र्थ्यविनियोजकत्वापत्तेः कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्ये-
त । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति *
एवं विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ते मन्त्रप्रकर-
णिनोश्च नैराकाङ्क्ष्योक्त्योभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वप-
क्षस्यापि निरासे सूचिते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्प-
नस्य पश्चाद्भावं सिद्धान्त्युक्तमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां श-
ङ्कते * नन्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एवं विप्रवि-
प्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनोपपादयतीति परिहरति * सत्यमिति *
प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लि-
ङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूर-
स्थं श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकालं शक्त्यनुमानं न विनियोगाद्दूरतेत्य-
र्थः । श्लोकं व्याचष्टे * लिङ्गे हीति * श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिवि-
क्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमि-
तिविक्षेपेण साम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्याह * सहेति * प्रस्था-
नप्राप्यत्वेन विनियोगस्य देशत्वोपचारात् सह विनियोगाख्यं देशं
प्रस्थितयोः सतोः प्रमाणान्तर्येण विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण
विनियोगप्राप्तिः सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्विनियोगप्रत्ययो-
त्पत्त्युत्तरकालं तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वावगमे प्र-
मितत्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितत्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनि-
रासार्थे शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः । प्रत्युपयुज्यतइति हिशब्दान्वयाध्याहारार्थं युगलान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * एतेनेति * प्रकरणाम्नातस्य देवस्य त्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुपकरिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां निर्वपामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरणापेक्षितोपकारजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमाय विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्याम्नातस्य च दब्धिमन्त्रादेरुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छ्रूयमाणाकाङ्क्षायाश्च स्वतो निराकाङ्क्षेऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुयाजादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दब्धिमन्त्राद्याकाङ्क्षामनुमाय तदेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगतेराध्वर्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणोऽध्वर्य्वादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधिमनुमाय तदाकाङ्क्षैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वं विनियोगावगतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यनुमाय विनियोगाक्लृप्तैव (दर्शनेन निर्वापादिविशेषणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थे विशिष्टनिर्वापादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति श्रुतिकल्पनद्वारा विनियोगावगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणाम्नातस्योभयाकाङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैव) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गादिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं श्रुत्याद्यनुमात्रेण विनियोगे कृते प्रत्यक्षदृष्टस्य सामर्थ्यादनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहान्निर्वापार्थं परस्य वाक्यादेर्नान्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरीयकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्ष्या इति बलाबलवैपरीत्यनिरासार्थं नान्तरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्टमात्रस्याप्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाशङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणाजनितत्वाख्यप्रमितिप्रयोजकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण बहिर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विना ऽनुपपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिभिर्विनानुपपद्यमानत्वात् श्रुत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचनायेति * इत्युक्तम् * सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंवेद्येत्यर्थः । वाक्यादीनामपि श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गवद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपेक्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्येऽपि अन्योन्यं तु-

(१) श्यं पा० १ ना० ।

८४८।१ त्वबलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आहेति * विनियोगसिद्धौ विनियोजकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थाविनियोगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्गत्वान्वयायोगेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साकाङ्क्षत्वमकल्पयित्वा एकवाक्यतः कल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुं प्रवृत्तवाक्यसंहितालक्षणेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वाल्लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निध्याख्यैर्वस्तुभिर्व्यवधिकारित्वं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैधर्म्यं बलाबलापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वाक्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * श्रुतिमादेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थवाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यत इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीतिमन्त्रपदानां देवादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वोक्त्या सकलस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्तः शब्देन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसहकृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगावगतैकवाक्यत्वानुपपत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यस्यापि च पुरोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गे बाधो न युज्यतेत्याशङ्क्याह * नचेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवे भेदेन विनियोगाय प्रस्थानाद्विरोधावगतेर्युक्तो बाध इत्याशयः । प्रस्थित इति भावोत्पन्नया निष्ठया प्रस्थानमुक्तम् । लिङ्गेनैकत्र प्रापयतो वाक्येनान्यत्र नेतुमशक्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुवतः स्वप्रकाश्ये ऽर्थे तेभ्यो वाक्याद्गच्छद्भ्यो ऽवकाशदातॄणां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्यार्थसन्निकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यसहकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगावगतेः तच्छब्दप्रयोगेण च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रस्यावगमादर्थेनैव सामर्थ्येन तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
८४९।३ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * समुदायो हीति * कल्पयाम्यन्तस्य स्वार्थविशिष्टोपस्तरणप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशितस्योपस्तरणसंस्कृतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन ग्रहणात्

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सादनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो ऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशिष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरणक्रियाविशेषणत्वे ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्तरणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्सीदेत्यादिरवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासाशयः। समुदायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षत्वे ऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां निराकर्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमात्रमन्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरूपभिन्नार्थाभिधानशक्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवत्क्षिप्रं प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य सादनविशिष्टोपस्तरणरूपस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेत्युपरस्तात्कल्याण्यार्थे तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वबाधसिद्धौ प्रकरणे मन्त्राम्नानस्य नैराकाङ्क्ष्यमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्लैङ्गिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्ष्यमुक्त्वा प्राकरणिकप्रकाशनाकाङ्क्षापकारनिवृत्त्या प्रकरणिनो ऽपि नैराकाङ्क्ष्यं प्रकाश्ययोरर्थयोर्नैराकाङ्क्ष्योक्त्या वक्तुं कल्पयाम्यन्तमन्त्रावरुद्धत्वात् उपस्तरणस्य तस्मिन्सीदेत्यादिमन्त्राग्राह्यत्वे तस्मिन्सीदेत्यादिमन्त्रावरुद्धत्वाच्च सादनस्य कल्पयाम्यन्तमन्त्राग्राहकत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादनविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयितुमशक्यत्वात्। उत्तरमन्त्रग्राहितामुपस्तरणस्य वा सादनं प्रत्युपसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्सीदेत्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनाशक्तेः पूर्वमन्त्रग्राहितामाशङ्क्य * स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गवाक्ययोस्तावत् बलाबलं सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधे लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पदैर्विना नैराकाङ्क्ष्यं न सम्भवति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवेतार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधाद्विनियोगापत्तेः शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादीनां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * भिन्नप्रयोजनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोजनकत्वायोगेन न समुच्चयः सम्भवतीत्युक्तं यद्वनुज्ञाप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं शङ्कनीयं तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात् प्रयोजनान्तरशङ्काप्रयुक्तोत्पत्त्यभावाच्चावश्यम् * चेत्युक्तम् * लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदाद्देवस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गविनियोज्याभिर्निर्वपामिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय वाक्यस्याप्यनुग्राह्यत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धेत्याशयेन प-
९५०।२ रिहरति * अङ्गानि * अगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानि ही-
ति * क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽग्नये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि निर्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्षः सन् देवस्येत्यादिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षोपपत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणेन कर्मणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादिधर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि विकृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षाणां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्यार्थं मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तरव्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसकृदुच्चारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुच्चारितमन्त्रशेषत्वात्प्रतियोगित्वेनानुषङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवान्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतोऽपि मन्त्रान्तरावयवानां साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुच्चारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाशत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातं इत्यत्र यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सोमलक्षणं वस्तु सद्गुणादिपदैः प्रकाशने तु निराकाङ्क्षीकृतमपि मन्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयतृप्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वापत्तेः भक्षणावयवो भूततृप्तिप्रकाशनोऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन्मन्द्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्यत्र तृतीयं दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्बन्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यज्ञार्थमिति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिपदानामानर्थक्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिताङ्गतयाकाङ्क्षितस्य विशेषमात्रबाधे श्रुत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिताङ्गत्वायोगाच्च श्रुत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । क्वचित्तदपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरति * तद्यथेति * श्रुत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्तं प्रकरणप्राप्तेन प्रकृतापूर्वसाधनीभूतानि व्रीह्यादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलब्धं

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाधे भविष्यतीत्यर्थः । देवस्येत्यादिना निर्वापाङ्गत्वविरोधापत्तेर्लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वायोगादाशङ्कायाः परिहारमुपसंहरति * तेनेति * येन कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वे ऽपि नानिष्टापत्तिस्तेनेत्यर्थः । लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमे एवंत्वेकोपक्रमोपसंहारदर्शनैकवाक्यत्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणोक्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणस्यार्थे विप्रकर्षं प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति * अङ्गाङ्गिसम्बन्धस्याभावे ऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्ग्यन्वयायोगावगतेराकाङ्क्षातो ऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्येत्युक्तं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्रकरणे ऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः सूचितः । वाक्ये पदानां सङ्गतिः प्रत्यक्षेत्यर्थः । विप्रकृष्टत्वव्याख्यार्थम् * ततश्चेत्युक्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यत इत्यनुषक्तेन पदेन कल्प्यमानाया वर्त्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्यङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तेः प्राकरणिकश्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्ये ऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रकरणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसंहरति * तस्मादिति * करणात्क- ८५।१।५
मस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तथेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिश्रुतेरर्थे विनियोगं प्रतिगच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्व सिद्ध्यर्था श्रुतिराकाङ्क्षां विना गौरश्व इत्यादेः सन्निधाने ऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इतराकाङ्क्षातो यथैकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमारभ्यन्ते इत्यर्थः । दब्धिमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताकाङ्क्षनयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभयाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षयाङ्ग्याकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षितस्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दब्धिमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वेनाभिधानक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वाच्चोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षास्तीत्याशयः । निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो वाङ्गानां सान्निध्यमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणादित्यर्थः । उपांशुयाजस्य दब्धिमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापादनेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति * निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

साकाङ्क्षसन्निधाख्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायोगाच्च क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्र चेति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्थमहाप्रकरणोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु न सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि तर्हि ज्योतिष्टोमिकमहाप्रकरणोपनिपाताद्दर्शपूर्णमासाविकृतित्वाच्चोदाहरणत्वोपपत्तेः पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्वे प्रकरणेन बाध्येतेत्याशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणाविनियोज्यत्वाभावादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहाप्रकरणान्तरगतास्त्वभिषेचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यादिना प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसम्बन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगतेर्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेर्वैगुण्यादानिष्टमुपकारं प्रकृतौ शौनःशेपाख्यानाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिदिश्यमानानां माहेन्द्रस्तोत्रमुपादिश्यमानाङ्गवैशिष्ट्यं विनातिदेशापर्यवसानावगतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौनःशेपाख्यानाद्युपनिपाताद्वान्तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्रकरणबाधमहाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्तेति मध्यस्थं यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाशङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यत इत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रदेशेऽभिषेकान्तः शौनःशेपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधेयत्वादुत्पत्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापेक्षणादभिषेचनीयात् । बहिरुत्पन्नान्महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तोत्रसंयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्द्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात् क्रमेणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोदनातः स्याद्धि प्रकरणं तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तदीयसिद्धान्तन्यायेनोदाहरणसमर्थनं सूचयितुमाह * तासु हीति * शौनःशेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्नमिति वाक्ये प्राकृतानुयाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदितप्राकृताङ्गानुवादेनाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्देशाभिव्यक्तकथम्भावग्राह्यत्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपतितत्वेनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानतः प्रागतिदेशापर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगमेऽपि तिष्ठन्तं पशुं प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि
दैश्यप्रकरणग्राह्यत्वापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य
क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतो
ऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाङ्गग्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पू-
र्वाङ्गग्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्तादवस्थितेष्वङ्-
गेषु अभावात् प्रकरणाग्राह्यत्वापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्त-
म् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरो-
धोदाहरणायोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणाक्रमस्यार्थविप्र-
कर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे स-
म्बन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानाख्यं परस्परपर्युपस्थापनं
वेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्ष-
सिद्ध्यर्थमुक्ते ऽपेक्षां विना सम्बन्धायोगात् समाख्योक्तसम्बन्धमा-
त्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य संशब्दस्यैकीभावार्थत्वात् सम्ब-
न्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्य-
ते । यदेकस्य सम्बन्धास्यार्थशब्दयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च
सम्बन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्बन्धिनोः केन चिदभिन्नेन स-
म्बन्धहेतुना विना सम्बन्धायोगादसिद्धात्मलाभेन च सम्बन्धिना-
काङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्बन्धिनोः सन्नि-
धानं सम्बन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यावत्तं
शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतो
ऽनुष्ठानतो वा देशैक्यं वेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्र-
शुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्बन्धार्थं सम्बन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं
स्यात्ताभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगायालमिति सर्वत्र ही-
त्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्बन्धं वदन्तीति पूर्व-
पक्षवार्त्तिकोक्तं समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषते * ननु चेति * ८५।२।१
दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वविशेषरूपात्सम्बन्धा-
त्सामाख्यानिकस्य सम्बन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या श्रुतितुल्य-
त्वे निरस्ते ऽप्यतिशयार्थं कल्प्यतोक्त्याभिधानं निरस्तम् । लौ-
किक्याः समाख्याया वैदिकसम्बन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूच-
नापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदि-
की समाख्यानवगतसम्बन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावदङ्गा-
ङ्गित्वं प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम् । येन के-
नचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति
वार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तेति भ्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निधिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशङ्कां निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिधं सम्बन्धिनामस्तीत्थंवगम इत्यध्याहारेण योज्यम् । सम्बन्धस्य सन्निध्युक्तः क्रमसमाख्याबलासिद्ध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह * ततश्चेति * विप्रकर्षमेव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एवदेव दर्शयितुं सूत्राणाम् । श्लोकपञ्चकं पठति * आह चेति * अतश्च यत्पूर्वपक्षवार्त्तिके विरोधो ऽपि बाधायोगो-
८९।३।१० त्तरार्थं कश्चिदस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याह * तस्मादिति * यदपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * यदपि श्रुत्यादिषट्कस्य समस्तेत्यादिवार्त्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावेन लिङ्गादीनां कथंचित्प्रमाणाभासत्वायोगात् बाध्यत्वं न युक्तमित्युक्तं तदपि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र इत्यर्थानुसारादैन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतेरिन्द्रोपस्थानस्य शक्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदनं तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च लिङ्गाद्विश्वाक्यत्वावगतेरनन्वयत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासीदेवतापदशेषाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावावगतेरामावास्यप्रयोगेणान्तिकर्त्तव्यत्वेनानाकाङ्क्षणादमावास्यादेवतापदशेषाणां पौर्णमासीप्रयोगेणानाकाङ्क्षणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्तेः शौनःशेपाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिषेचनीयमात्रसान्निध्यभावेन क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्रमात् सान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वावगतेः पौरोडाशिकसमाख्याया भूम्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमेन पुरोडाशमात्रकाण्डपरसमाख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारोक्त्या बलाबलवद् बाधिते विषये व्यापाराभावसिद्धेः सूचितः। बाधहेतुकत्वाद्व्यापाराभावस्य बाधात् प्राक् व्यापारोपक्रमे सत्यपि बाधाद्विषयान्तरसञ्चारावगमोत्तरकालस्य सव्यापारत्वात् प्रमाणाभासनेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वेति * प्रमाणाभासतामेवोपसंहरति *तेनेति* यदपि नच तदुत्थापितं ज्ञानमित्यादिवार्त्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उत्पत्तिप्रतिबन्धात्मकबाधाभ्युपगमेन परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति* व्यापारोक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनकप-

ज्ञानमिथ्यात्वकल्पनायेत्थम्भूतकल्पनार्थो तया तृतीयया बाधप्रकार-
सोक्ता। शेषशेषिज्ञानं तु पक्षद्वये ऽप्यनुत्पन्नमेव बाध्यते वस्तुकथनार्थं
चेह प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न तूपधादनाम्नामर्थ्यादिति सू-
चयितुं यो ऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिरुत्पन्नबाधो बाधग्रन्थे वक्ष्य-
ते। तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * यो ऽपि चेति * एकैकस्य ८५४।१
भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वभ्रान्तिं
निराकर्तुं व्यवहितपराणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
मिति * श्रुतेर्वाक्यविरोधे सोदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
ति * आनन्तर्यसामानाधिकरण्यावगमनात् वाक्यसामर्थ्यादेकहाय-
न्याद्यङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुवदित्यर्थः। षष्ठीश्रुतेः प्रकरणविरोधमुदाह-
रति * श्रुतीति * षष्ठीश्रुतिसंयोगाविशेषे ऽप्यनुवचनानामेव प्रकरणवि-
रोधो न द्वादशत्वस्येति परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * अनुवचनानां
चेति * एवकारार्थे चकारः। दूषयति * न त्विति * स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
विना वैगुण्यापत्तेरितिकर्तव्यत्वायोगेनाभिधेऽतिदिश्यमानानामुप-
सदामुपदिश्यमानद्वादशत्ववैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशापर्यवसानादहीन-
कथम्भावग्राह्यताऽविरुद्धेत्याशयः। विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
चेति * ज्योतिष्टोमे विध्यन्तज्ञानाय कयाचिद्विकृत्या न हीयतइति
व्युत्पत्त्या ऽहीनश्रुत्युपपत्तेर्नेदं श्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
ङ्क्याह * नैव हीति * श्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमविरोधमुदाहरति * ८५५।१
श्रुतीति * रशना तद्धर्माश्च दर्भमय्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाश्रुत्या रशनाया यूपाङ्गत्वे ऽव-
गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाश्रुत्या रशनात्वैकार्थसमवा-
यियूपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तदुद्देशेन दर्भमयीत्वादिविरोधात् तद्धर्म-
श्चास्याङ्गमित्यर्थः। यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रश-
नाया यूपाङ्गत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गक्रयाङ्गस्यारुणस्य ज्योतिष्टोमा-
ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्क्यालौकिकत्वेन यूपस्य
स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तेः क्रयवत् प्रकृतापूर्वसा-
धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् बहिरुत्प-
न्नत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
यूपाङ्गत्वे सवनीयस्याप्राकृतत्वे ऽपि परिव्याणान्तरे साधारण्याव-
गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तेः विरोधं सूचयितुमाह * एत-
यूपेति * रशनया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितात्परिव्या-
णात् स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं व्ययतीति सवनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्व-
रूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रयुक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसा-
धारण्यात् धर्माणामपि साधारण्यप्रतीतेः परिव्याणद्वये ऽपि र-
शनायाः समानविध्यसूचनार्थं गलाबिल्वस्माद्धातोरेतेस्तुडूवेत्युणा-
दिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वादिति सर्वत्राग-
च्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाच्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशु-
त्रयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परं च स-
वनीये विहितं तस्योभयस्य साधारणशेषे रशना धर्मसंहितः श्रु-
त्यावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषोमीयपशुयागमात्राङ्गतां न
यातीत्यर्थः । विप्रकर्षं श्लोकद्वयेन दर्शयति * यावदिति * श्रु-
तिसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुपसंहरति * श्रुतीति * पौरोडा-
शिकसमाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे वर्तमानत्वात् प्रकरणाविरोधमाशङ्क्य साधारण्या-
त्तस्येवात्रापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणाबहिर्भावे
ऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विरोधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्रक्रि-
या विनियोजिकेतिन्यायेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाद्विनियोज्यत्वे
क्रमेण चेति चकारेण सूचिते तसीत्यस्य सामर्थ्यं सन्निधावुपसंहरन-
मित्यनेन न्यायेनात्रापीषेत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहिताभि-
धायित्वात्तच्छब्दायोगात् प्रथमपदार्थे ऽग्निप्रणयनेनाम्नातमन्त्रकत्वा-
न् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगतेः श्रुतिक्रमविरोधापत्तेरित्या-
शङ्क्य क्रियापदशून्यत्वेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगाश-
क्तावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामा-
न्यतो यागाङ्गत्वावगमाद्दृष्टमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौ-
रोडाशिकसमाख्यानादिषेत्वेत्यस्यापि सामान्यतः पुरोडाशयागाङ्ग-
त्वे ऽवगते क्रमेणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्राख्या
क्रिया विशेषवद्दृष्टमन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य
विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवे ऽपि अभ्युपेत्य क्रमविनियोगं
क्रमसमाख्ययोस्तावन्न विरोध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाश-
स्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षं दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य
प्रकरणादिविरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति * एवमिति * प्रक-
रणं विरोधं तावदुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षं दर्शयति * याव-
द्वेति * माहेन्द्रग्रहयागक्रमे पठितस्यैन्द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनापकर्षः
८५६।४ क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गेति * अनिष्टापादनार्थत्वाच्चा-
पकर्षोक्तेरपरितोषात् प्रतिवचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावच्चेति* उदाहरणमाह ८५६।४
तथेति परिवीरसि परित्वाद्देवीर्विशोव्ययन्तां परीमं रायस्पोषो
यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवासुवासाः परिवीत आगास्स-
उ श्रेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्र-
करणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानु-
ब्रूहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्वाख्यहविरर्थत्वेन प्रैषाच्च पशुदे-
वताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामा-
न्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्म बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्योदाहर-
णत्वं शङ्कते * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गबाधाच्च मनोतासूक्तस्य स-
वनीयाङ्गतेति परिहरति * नेति * कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमु-
दाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र
वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योहनिवारकत्वेनास्याः श्रु-
तेर्व्याख्यास्यमानत्वात् । न दैक्षे विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्याह
* अनया हीति * दैक्षकर्मे ऽधीतायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तोत्कर्षनि-
रासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादावूहनिवार्यत्वायो-
गात् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्यानाहत्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वा-
न्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्थायनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाशशब्दवदनू-
च्यसिद्धमनोताधिकरणविरोधाभावाल्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्य-
श्रुत्या वारितेत्याशयः । आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नेयीनिषेधाव-
गतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्वि-
कृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया वा-
यव्यादिवैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशक्तेस्तस्माद्ब्रह्मोहेनिवर्त्यानूह-
निषेधाद्वाय्वादिदेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्येव
कारकश्रुत्या निषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वं रू-
पविकारनिषेधार्थैवेयं श्रुतिर्न दैक्षादावाग्नेयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्क्य द्वे-
धैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेव
स्याग्नेय्यशक्ता तथापि सैव कार्या न तूत्कृष्टव्येत्याद्यव्याख्यायामेव-
कारार्थः द्वितीयायां कार्यैवेत्यर्थः । भक्षानुवाकस्यान्ये हि सवितरि-
त्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गस्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थि-
तानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्तइति यत् भक्षानुवा-
काधिकरणे स्थितं तदेकं सल्लिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यच्चाग्नि-
रुक्थे पुरोहितइत्यादीनां मन्त्राणां पृथूपजास्तं स बाध इति पृथुपा-
जवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनि-
योगइति लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्रोक्तवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति * विप्रकर्षं दर्शयितुं भक्षाङ्गत्वरूपसम्बन्धाभिमुखार्थस्य कस्य
चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य वाक्याद्: कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्या-
नि लिङ्गेन विनियुज्यन्त इति वदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियो-
जकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परि-
स्वादेवीर्दिवंशोर्व्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च प-
रिवीतपदव्यतिरिक्तानां युव्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियोक्तुमारभ्य-
माणाभ्यां परिवीरसिपरिवीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् सवनीयार्थे
द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह
* वाक्येति * परिवीतपदोक्त्या परिवीरसिपदमप्युपलक्षितम् । स-
न्ध्यासमासत्वादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु स-
न्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणावर्वाची-
नग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाख्या वाक्यसमाख्याविरोध उदाहार्थे
८५७।४ त्याह *वाक्यसमाख्ययोरिति* आवृत्तिरितिपाठे स्वाङ्गो ऽर्वागर्थवा-
चित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततो ऽर्वाचीनेषु वृत्तिर्विनियोग
इत्यर्थः । यद्वा भक्षणे शेषाणां पदानामावृत्तिरविनियोग इति समाख्या-
प्राप्तभक्षणाङ्गत्वाबाधो वृत्तिप्रतिषेधेनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकवि
नियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगा-
योगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन वि-
नियोक्तुमशक्यत्वात् पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वय-
त्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयदोषापत्तेश्चात्मनेवा-
त्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनी-
भूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग
इत्यपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्म-
फलाभाक्तं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदा-
ध्ययनलब्धाध्वर्युसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाक्त्वेन प्राधान्यावगतेः समा-
ख्यातोऽध्वर्य्वर्थत्वावगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समा-
ख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यायिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगा-
द्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्माधिकरणे निषेत्स्य-
मानस्याख्यातेन कर्त्रभिधानस्याज्ञानात् श्रुतिसमाख्याविरोधोदा-
हरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्माधिकरणसिद्धान्तसमारोपेण
निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृ-
तप्रबलमात्राङ्गत्वेन बाधः प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह *
प्रकरणेति * शुन्धादीनां शेषमात्रत्वेन शेषिविषयत्वाभावात् शे-
षैकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

अन्यः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुप-
स्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवा-
क्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य शेषसम-
वायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्श-
यिष्यन् विरोधसूत्रवर्णिष्यमाणसङ्कीर्तनं तावत्करोति * एवं ता-
वदिति * श्रुतेस्तावल्लिङ्गविरोधमुदाहरति * तद्यथेति * ऐरं
कृत्वोद्गेयमितिश्रुतिवाक्यविरोध इत्याह * श्रुतीति * पूर्ववदप-
रितोषादुदाहरणान्तरमाह * तथेति * प्रकारविरोधमुदाहरति
* प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानु- ८५८।१
श्रुत्या नमः प्रवक्त इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्या-
वगतिर्निगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गेन सामिधेनीव-
दग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावेनानुवचनेन प्र-
योक्तुमशक्तेः ऐकविंशतिसंख्यायाश्च संख्येयापेक्षया संख्याविशि-
ष्टानुवचनचोदनासामान्येनानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासिकस्य
सामिधेन्यनुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां संख्यगत्वेनातिदेशात्
तासां वार्त्राभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् अतः प्रयोज्यनिग-
दसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्य-
त्वादेकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य
नित्ये फलार्थे वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतुःप्रयो-
ज्यत्वादेव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः
श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणसिद्धये ऽङ्गत्वोपचारः प्रतिष्ठाकामस्येति
षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजानतत्वमनुवचनान्तरस्यान्तः-
क्रतुप्रयोज्यबलेनाङ्गीकृत्य षष्ठीश्रुतिप्रयोगाङ्गतोक्ता । क्रमविरोध-
मुपहरति * पशुकामेति * चमसोत्पत्तिसन्निधावपः प्रणयतीति
श्रुतस्य कारणत्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्वलक्षणस्य
शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्तेः श-
ब्दतः साध्यापेक्षित्वानवगमात् शब्दानपेक्षवस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया
दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डेनानयेत्यप्रतीतेः शाब्दं व्यवहा-
रानुयोगित्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदो-
हनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता
श्रौतात्तु गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः । गो-
दोहनस्यापि क्रत्वर्थं प्रणयनाश्रितत्वादन्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन
पशुकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गी-
कारात् गोदोहनस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्रासङ्गिकोपकारि-

त्वेनोपचरितायाः श्रौतत्वं श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽ-
भिप्रेतं समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपेय इति * स्वा-
राज्यकामस्य कर्त्तृत्वेत्यध्याहारः कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे स्थित्वोदाहृत-
त्वेनैतदपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वा-
क्यविनियोगमुदाहरति * स्योनादेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शे-
षिण्येकसमुदायावयवात्मकशेषसमवायः प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नु-
पस्तरणाख्ये शेषिणि द्वितीयेनोदाहृतः । पुरोडाशव्यापारस्य सदन-
स्यानुष्ठेयत्वेनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्था सदनोक्तिः
हविः संस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुखक्षारणरू-
पत्वेनाभिघारणं विवक्षितम् एतयोः समुदायावयवयोः पूर्वोदाहृतत्वा-
दविवेकमाशङ्क्याह * अनेकेति * अनेकयोः शेषिणोरन्योन्यविशिष्ट-
शुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रेत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सा-
दनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयम-
भिप्रेत्येत्यर्थः । पूर्वार्द्धं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * पूर्वमिति * कल्पया-
म्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्नित्याद्येकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वा-
योगमाशङ्क्य साभिघारणोक्त्योपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोक्ता
शेषः सादनविशिष्टे ऽभिघारण इत्याध्याहार्यं तस्यैवोत्तरार्द्धं व्याचष्टे
८६१॥ * एकैकस्मिंस्त्विति * द्वयोरवयवयोः समुदायापक्षयोर्वाक्यादेक-
स्य तु लिङ्गेनैकस्मिञ्छेषिणि यस्मिञ्छेषत्वं प्राप्तं तत्सम्प्रति उदाहर-
णत्वेन गृह्यतइत्यर्थः । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभे-
दात् विशिष्टोपपत्तिः समुदायस्य विकल्पेन समुच्चयो न वा शेषि-
द्वये विनियोगो यथालिङ्गं वाक्यवस्येत्येकस्यैव लिङ्गवाक्यबलाब-
लोक्तिप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयोक्तिर्भाष्यानारूढेत्या-
शङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्तः त-
थापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्ये-
तावता भाष्येण निष्कृष्टेनोपस्तरणं कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येवं वि-
शेषणविशेष्यभावप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्त-
रणे प्रयोक्तव्या इति अनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसम-
वायादेको मार्गः पुरोडाशसादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य
इत्यनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेको मार्गः पुरो-
डाशसादने कार्ये यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावा-
त्सादनविशिष्टे उपस्तरणे स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृ-
त्स्न उपस्तरणे प्रयोक्तव्य इति कल्पयाम्यन्तइत्येतावतैकस्मिन्नुपस्त-
रणे शेषिणि समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीयः किं कृ-

स्न: पुरोडाशसादने प्रयोक्तव्य उत तस्मिन्सीदेत्येवमादिरित्येतावन्नैकस्मिन्पुरोडाशसादने शेषिणि तस्यैव शेषद्वयस्य समवायाच्चतुर्थ इति भागचतुष्टयमेकस्मिन्नेव भागे यत्सङ्कीर्तनमव्यक्तं प्रतीयते तद्व्याख्यातृभिरात्मना स्वयं विवेक्तव्यमित्यर्थः । लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गेन प्राप्तेनस्याध्याहार्यं वाक्यस्य प्रकरणविरोधमुदाहरति * वाक्येति * शेषद्वयसमवायमुपपादयति * प्रकरणेन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हविःस्थापनं विधाय वेदिकरणविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधिवासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितुं विधानोक्तिः कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थत्वादुत्तरकालविधानहेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः । एवमप्यमावास्यायामिति सप्तमीश्रुत्यैव पूर्वेद्युः कालस्यामावास्याङ्गत्वोपगतेर्वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शेषिणः शेषेण सह सम्बन्धाख्यशेषित्वं न वदतीत्यर्थः । तावत्या दीक्षणीयामनुब्रूयादित्यादिवत्सप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्षकत्वेन सप्तम्याः शेषित्वे प्रमाणत्वमाशङ्क्य स्वरादिवत् कालस्य कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधेयत्वाभावात् कालं प्रति कर्मणोऽधिकरणत्वायोगोक्तिः (प्रतिपत्सम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृतिद्वितीये) वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपपादनमुपसंहरति * तस्मादिति * बाध्यबाधकतातूपपादितत्वात् सिद्धैवेत्याह * स चेति * क्रमविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * वाक्येति * इति राजन्याय प्रतिपदमितीतिकरणश्रुत्या विनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वशङ्कां निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्ते श्रुतिविरोधात्स हि वाक्येनापि द्वितीयादिपादविनियोगो न युज्यतेत्याशङ्क्य विरोधार्थं प्रतीकोक्तिः वृषा पवस्व धारयेत्याद्यपादानां विनियोगेनोपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे अभिदेवं इयक्षत इति नित्यायाः प्रतिपादं तुल्यार्थत्वेनाद्यस्यैव पादस्य निवर्तितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य श्रुत्या विरोधे सति द्वितीयपादात्प्रभृति कस्याः प्रतिपत्सम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षण यथासंख्यं क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति तन्नेत्यनेनोक्तम् । तत्रैकस्मिन् बहिष्पवमानस्तोत्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशेषद्वयसमवायमुदाहर-

(१) अयं पा० २ पु० ना० ।

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तद्यथेति * वृषेति प्रथमान्तस्य पदस्य पव-
मानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिङ्गेन क्रमस्य
विरोधः सम्भवति ततो जघन्येन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते
* नन्विति * मत्सरादिपदवत्पवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्ग-
त्वाच्च लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेति * एकवाक्यत्वोपगम-
मशक्यवाक्यं तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यत्वात्ततो ऽपि जघन्यमि-
त्याशङ्काशयनिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मरुत्वतइ-
त्यस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य मरुत्वत इत्यस्य
देवतावाचिनो वृषेत्यादिद्रव्यवाचिपदानन्तर्यान्मरुत्वद्द्रव्यत्वेन सोम-
द्रव्यस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थवृषादिपदैकवाक्यत्वोपपत्तिर्मत्सरा-
दिपदानां च वृषादिपदवत्सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः स-
मानविषयत्वं विप्रकर्षोक्तिमिषेण सूचयितुमाह * तदिति * स-
८६०।१ माख्याविरोधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय
* केनेत्युक्तम् * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्क्यतोक्ता । प्रथमा-
या अप्यभिहितकारकाविभक्तित्वादिति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके प्रथमा-
याः कारकविभक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाश्रुतेः समाख्याविरो-
धमाशङ्क्य कर्त्तरि प्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्या-
न्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याख्यातोक्तभावनाक्षिप्तकर्तृत्वाश्रय-
त्वेन कर्त्रधिकरणवार्त्तिकोपपत्तेः । प्रथमायाः कारकविभक्तित्वा-
भावात्कल्पितविरोधवादिनाख्यातस्य कर्तृवाचिता वैयाकरणैर्नाभ्युप-
गन्तव्येत्यापाद्य तदसम्भवोक्त्या निरस्यति * नचेति * प्रकरणस्य
क्रमविरोधमुदाहरति *क्रमेति* पूर्वं श्रुतिवाक्यविरोधाविषयत्वेना-
स्योदाहृतत्वात्क्रमविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य स्तोत्रापेक्षयेत्युक्तत्वा
याग्निष्टोमेत्युक्तं सामशब्दो ऽत्र स्तोत्रवाची पूर्वं किमपेक्ष्येत्या-
शङ्क्य यज्ञायज्ञीयसामापेक्षयेत्याह * पूर्वं त्विति * समाख्यावि-
रोधमुदाहरति * प्रक्रियेति * वाक्यसमाख्याविरोधविषयतया
ऽस्योदाहृतत्वात् । प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य
ज्योतिष्टोमं प्रतीत्युक्त्वा तस्य हीत्यादिना विविक्तविषयत्वं विवृत्य
क्रमसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * क्रमेति * लिङ्गेनापूर्व-
कर्मद्वयाङ्गत्वापत्तेः लिङ्गक्रमविरोधोदाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गं
त्विति * सामान्यसम्बन्धापेक्षत्वेन लिङ्गस्यान्यतश्च सामान्यसम्ब-
न्धानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्बलीयस्तदपेक्षत्वात् बाधेन वि-
नियोजकत्वं न सम्भवतीत्याशयः । श्रुत्योः समवाये दौर्बल्यमर्थविप्र-
कर्षात् लिङ्गयोः समवाये पारदौर्बल्यम् । अर्थविकर्षादित्येवमादिसूत्रा-

भ्युपगमेन सजातीयबलाबलप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं प्रवृत्तानुकी-
र्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवमिति * शेषैकत्वेन सा-
क्षाच्छेषभेदेन शेष्येकत्वे शेषसमवायद्वारा श्रुत्यादीनां वि-
जातीयैः समवायस्य चिन्तितत्वोक्त्या सजातीयसमवायस्यापि द्वे-
धा चिन्तनीयत्वं सूचितम् । कारणदोषजन्यत्वात् मिथ्यात्वस्य अ-
नाप्तप्रणीतत्वस्य च शब्ददोषत्वात् पौरुषेयत्वाद्वेदे ऽनुपपत्तेः वेदा-
र्थज्ञानस्योत्पन्नस्य मिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगात् । सामान्य-
शास्त्रादीनां बाधायोगमाशङ्क्य लिङ्गादिवत्सामान्यशास्त्रादेरपि ज्ञेया-
सद्भुदासप्रकाशनलक्षणपरिच्छेदफलविज्ञानोत्पादकत्वप्रतिबन्धल-
क्षण एव बाधोक्तिस्तु बाधग्रन्थे वक्ष्यमाणाज्ञानमात्रोत्पादकत्वाशयेति
सूचयितुम् * यथा चेत्युक्तम् * श्रुत्युदाहरणानि तावद्दर्शयितुं
सामान्यविशेषसन्दिग्धपौर्वापर्यनिरोधाद्विषयत्वेन भिन्नायाः श्रु-
तेरेकस्मिन् शेषे समवायो दर्शनीय इत्याह * तद्यथेति * सामा-
न्यविशेषश्रुत्योरेव चतुरवकरणाख्यशेषयोर्विरोधमुदाहरति * पुरो- ८६।१९
डाशमिति * प्राप्नुयादित्यनेन प्राप्तबाधः सूचितः । एकस्मिन्नवभृथ
होमे शेषिणि आहवनीयस्य आहवनीयाख्यशेषद्वयसमवाये सामा-
न्यविशेषश्रुत्योर्विरोधमुदाहरति * तथेति * अपूर्वत्वेनावभृथे चतु-
रवत्तहोमाप्राप्तेराहवनीय (प्राप्त्युदाहरणान्तरमाह *तथेति* अक-
रणविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशि-
ष्टस्यानुवचनान्तरस्यानुश्रुत्या नवइति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदान-
न्तरं प्रयोज्याधगतिनिगदवस्यवज्मातवर्दो रमया पशुन्मेधालिङ्गेन
सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावे
सानुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सङ्ख्येयत्वेनातिदेशात् तासां
चार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वाभावादतः प्रयोगनिगदसा-
मिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यातः सन् प्रयोज्यत्वा-
देकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठाकाममानस्य नित्ये
फलान्तरे वा दर्शपूर्णमासप्रयोगइत्युक्तम् । ततः क्रतुः प्रयोज्यत्वादेव
पुरुषार्थेन[1]) प्राप्त्ययोगमाशङ्क्यातिदेशतो होमाप्राप्तावप्यवभृथे जुहो-
तीति उपदेशादेव प्राप्तिं दर्शयितुं जुहोति सामानाधिकरण्योक्तिः ए-
कस्मिन्वैश्वदेवयागशेषिण्यामिक्षावाजिन इति चतुर्थ्यां पञ्चमरूपेण
सन्दिग्धायाः श्रुतेर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यसन्दिग्धस्तद्धितश्रुत्या विरोध
इत्याह *सन्दिग्धेति* एकस्मिन् ज्योतिष्टोमे शेषिणि पूर्वोद्धात्रनिच्छेद-
निमित्ता दाक्षिण्यप्रतिहर्त्रेवच्छेदनिमित्तसर्वस्वदाक्षिण्यरूपशेषद्वय-

(१) अयं पा० २ पुस्तके ना० ।

समवाये पूर्वशेषविषया दाक्षिण्यश्रुतेः । य इष्ट्वेति वाक्येनैकस्मिन् पर्वणि शेषे सोमेष्टिश्रुत्योः समवायो ऽङ्गगुणविषयेष्टिश्रुतेरेकस्मिन् श्येन प्रयोगशेषिणि प्राकृतबर्हिर्वैकृतशराख्यशेषद्वयसमवाये प्राकृतविषयाया बर्हिर्विषद्वीप्यासादयतीति बर्हिश्रुतेः प्राप्तत्वेन विप्रकर्षायोगात् बाध्यत्वायोगमाशङ्क्य विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानोत्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोधपरिहारं च विना तात्पर्यस्यावधारणाभावात् । विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्धलक्षणबाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * एवमिति * प्राकृतवैकृतविरोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्संख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे पदैकाभिधानश्रुत्योः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या बाधात् श्लोकद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य च एकस्मिन्छेषिणि समवाये श्येनमित्येवोदाहरणमित्याह * तथा लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एनश्चेति * तदेषो ऽर्थविप्रकर्षो यत् श्येनं त इत्यस्य प्रत्यक्षत्वादनाभिधानसामर्थ्यं मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेषं द्रढयितुमाह * इतीति * एकस्मिन् वैश्यप्रयोगे शेषिणि पाञ्चदश्यसाप्तदश्याख्यशेषद्वयसमवाये वाक्ययोर्विशेषमुदाहरति * वाक्ययोरिति * उदाहरणत्वोपपादनपूर्वं विशेषमाह * उभयत्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सामान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साङ्कर्याद्विप्रकर्ष इत्याशयः । एकस्मिन्नभिक्रमणे शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहरन्ति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपदानपूर्वं विशेषमाह * महाप्रकरणेन हीति * सन्दंशाभिव्यक्तावान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य सन्दंशभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय आद्याभ्यामाद्यन्ताभ्यां अवान्तरप्रकरणयङ्गाभ्यां व्यवधानादवान्तरप्रकरणिनः प्रयाजादेर्महाप्रकरणस्पर्शो विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तेस्तमनुभूयैवान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यासत्तेर्वाक्यस्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याशयः । आद्यस्य युगलस्य द्वितीयकर्मणः पूर्वत्वात् द्वितीयस्य चाद्यात् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्गत्वावगतेर्द्वितीयस्य पौर्वापर्यक्रमेणाद्याङ्गत्वात् द्वितीयाङ्गत्वानवगतेर्यथासंख्यक्रमेण त्ववगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषे क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेण चाद्यस्य यथासंख्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च यथासंख्यक्रमेणाद्याङ्गत्वावगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषिणि शेषद्व-
८६।२।१२ यसमवाये क्रमयोर्बलाबलमुदाहरति * क्रमयोरिति * सादेश्यलक्षणस्यैव क्रमस्य विनियोक्तृत्वाभ्युपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

त्वाभावमाशङ्क्य सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोक्तृत्वात् पौर्वापर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोक्तृत्वसम्भवे ऽत्यन्ताधिलपौर्वापर्यादर्शनेन विनियोक्तृत्वानभ्युपगमाङ्गस्तावनेजनोलपराजिन्कास्तरणादिपौर्वापर्यवच्च प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासंख्यक्रमेणाबाधे विनियोक्तृत्वापत्तेस्तेन बाधः सम्भवति न वेति सम्प्रधारणा युक्तेति परिहारसूचनार्थां प्रत्यासत्त्युक्तिः । एकस्मिन् पौष्णियाख्यकर्मणि शेषिणि पौष्णध्वर्य्वाख्यशेषद्वयसमवाये पौष्णियमिति विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्याया बाधस्तस्येति । सप्तमपादसूत्रबद्धः समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्याह * समाख्ययोस्त्विति * सन्दिग्धासन्दिग्धश्रुत्याद्युक्तोदाहरणेषु मध्ये कैकस्मिञ्छेषे प्रमाणद्वयसमवायः क्वैकस्मिञ्छेषिणि शेषद्वयसमवाय इत्याशङ्क्यास्मदुक्तप्रकारविवेकं सूचयितुमाह * शेषेति * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामप्यतिदेशाभ्युपगमादानुमानिकेष्वपि श्रुत्यादिषु बलाबलस्य निचार्यत्वं वृत्तानुकीर्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवं तावदिति * एतदेव विवृणोति * तत्र चेति * शरमयं भवतीत्यादीनां प्रत्यक्षगम्यानां श्रुत्यादीनां बर्हिषि हर्विष्यासादयतीत्यादिभिः श्येने ऽनुमानगम्यैः श्रुत्यादिभिः सह पशौ चानुमेयानां प्रयाजादिविषयाणां श्रुत्यादीनां पशुपुरोडाशे प्रयाजादिविषयैरानुमानिकैः श्रुत्यादिभिः सह बलाबलमनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानम् । बाध्यतइति पूर्ववार्त्तिकोक्तेन मार्गेण व्याख्येयमित्यर्थः । कीदृक्व्याख्येयमित्यपेक्षायामप्रत्यक्षाणामानुमानिकैः सजातीयैः सह विरोधे प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह * तद्यथेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादेरानुमानिकस्य परेणापि लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतो ऽपि चेति * यथा कृष्णलेषु कृष्णलानवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितिश्रुतिप्रासावघातस्तुषकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुषरहितेषु कृष्णलेष्वशक्यत्वावगमात् बाध्यतइत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमादेषु वचनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणोपक्रमभाष्ये मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्गत्वाभिधानात्कृष्णलगनस्यासामर्थ्यस्यालिङ्गत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * सर्वैति * लैङ्गिकगौणमुख्यार्थविषयविनियोगप्रकारचिन्तायां मन्त्रस्यातिरिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्तनार्थे भाष्ये लैङ्गिकविनियोगास्पदे लिङ्गविशेषलक्षणं तदित्याशयः । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * प्राप्त्युक्त्वा प्रापकं विवक्षितत्वाल्लिङ्गदर्शनोक्तेः प्रापकोपाद्वलार्थत्वाद्यल्प्रापकमनेन लिङ्गेनोपोद्बलनीयम् ।

तत्किमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवोक्त्यानन्यगतित्वलक्षणसाध्यतायाः प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भाष्यकृतो ऽभिमता ज्ञायत इत्याशयः । भवत्वन्यार्थदर्शनस्य प्रापणासमर्थत्वाल्लिङ्गत्वम् । तस्य तु श्रुतिविरोधे बाधोक्तिर्न वेति पृच्छति * यत्पुनरिति * सन्देहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्वं लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वे ऽभिहिते कृष्णलावघातवदेव तद्वैन्यत्रान्यानुमानिक्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वासिद्धेः प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्यातिदेशानुमेयायाः श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृतवैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनयानुमीयमानायां श्रुतौ विरोधपरिहारार्थं बलवत्प्रमाणाविरुद्धार्थविषयतयानुमानाद्वा शब्दरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्ययोगादसमर्थस्य च विनियोगायोगादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुपपत्तेस्तस्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयायाः श्रुतेः स्वातन्त्र्येण पठ्यमानतयानुमेयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वावगमाद्गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप इत्यादेर्मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्यानादरे ऽपि पैतृष्वसेयीं मातुलसुतां सगोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवद्बिभृयात् इति स्मृत्यनुमेयया श्रुत्या मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहनिषेधाद्बाधकस्य शक्यत्वाभावाद्वैषम्यसूचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रेति * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैतावत्त्विह वक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मूलान्तरशङ्काया दूरोत्सारितत्वाद्यथार्थश्रुताश्रुतिमूलत्वं मूलान्तरोक्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीं यमीं प्रति आवयोर्गर्भे दम्पती प्रजापतिर्जनितेत्यभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्योन्यं दाम्पत्यौचित्यश्रौनकत्वे ऽनभिमतस्य गर्भे त्विति लिङ्गस्यौचित्येन वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठचतुर्भिर्यमीमिथुनार्थं यमं प्रोवाच सतां नवमी युग्भिरनिच्छन्प्रत्याचष्ट इति शौनकस्मृतं गर्भे त्वित्यृचः पञ्चमीत्वेनानायुक्तत्वाद्यम्याः स्वभ्रातरं यमम्प्रति गर्भे न्वावेवावां दम्पती जनितेत्यभिधानार्थतया भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वायोगमाशङ्क्य मम सप्तपुरुषान्तरात्तव च स्वन्तरे यो गर्भस्तज्जातयोस्तावत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पतीत्वावश्यं स्वभाविनी तद्वरमावयोरेवान्योन्यसम्पर्कोद्यो गर्भो भविष्यति तज्जातयोः स्त्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽस्त्वित्येवं यमीवचनत्वे ऽपि भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यद्योतकत्वाविरोधसूचनार्थम् * न त्वित्यु-

क्रम * आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्वाभितृप्ताञ्जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति अस्यामथ्यृचि घृतसेकतृप्तवपाख्यं भागधेयं जुषस्वेत्युक्ते वपायाः सेव्यत्वलक्षणं नामत्वं दृष्टान्तेनोपपादयितुं यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दवाच्यमपत्यं यथा च पैतृष्वसेयी पुंसो भागो भजनीया सेव्या तथा वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधानं स्रुचौ व्यूहति प्राचीं जुहूं प्रतीचीमुपभृतमिति स्रुग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे च समानात्पुरुषद्धत्ता बाधश्च जायते इत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां पुरुषाद्धत्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो बाध्यश्च भोग्यस्त्रीसन्तानो जायत इत्युक्ते भ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्का निरासार्थमुत तृतीये सङ्गच्छामहै चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति यं देवन्दीव्यमाना जात्या आसतद्वेत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्वभार्यास्वपतिसंपृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येवं जाते तृतीये तनौ वा जाते चतुर्थे विवाहाख्यां सङ्गतिं कुर्म इत्येवं दीव्यमानाः क्रीडमानाः श्लाघ्यमानाः जात्याः कुलीना यस्मादासते तस्मादेकस्माद्भोक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधानं भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतित्वौचित्यद्योतकलिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकरणं दुहितुः स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्तेः।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्।
अनन्यपूर्विकाङ्कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्॥

इति सपिण्डोद्वाहनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वसेयीमातुलसुतापरिणयननिषेधस्मृतिर्व्याख्येया अतएव।

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च॥
मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति।
गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा।
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान्।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः॥

इति पैतृष्वसेयादिपरिणयननिषेधे ज्ञातित्वेन सापिण्ड्यसत्ताहेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्वस्य पैतृष्वस्रेयीविशेषणत्वाभावे च सुष्ठ्वापस्तेरेतास्तिस्रश्चेत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसुः पुत्रिकाकरणे तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति पुत्रिकायाः पुत्रत्वस्मृतेः। अभ्रातेव पुंस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृका दुहिता पुत्रिकाकरणात्पुंसः प्रतीचीनं पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिकायाः पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकायाः स्वभ्रातुः पुत्रं प्रति पितृव्यत्वापत्तेः।

पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वाविशेषेणेन पुत्रिकायां पितृष्वसुर्या दुहिता पैतृष्वसेयीति प्रतीतेर्मातृभ्रातुश्च भ्रातृत्वाविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृष्वसेयीमातुल-दुहितृपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणविषयो निश्चीयते। वसुदेवाङ्ग-जाता च कौन्तेयस्य विरुध्यतइत्यार्दिवार्त्तिकं त्वभ्युपेत्यवादमात्र-त्वेन व्याख्येयम्। मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवत् दु-राचारत्वस्मृतिपितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वा-क्पुत्रिकाकरणाभावमात्रनिश्चिय परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम्।
न केवलमानुमानिकस्यैव श्रुत्यादेः परेण लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाधं किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्र चेति * विपरीतबाधोदाहरणार्थसाधनविशेषलक्षणार्थो जातिनाध्यव-सीयते। व्रीहिजातिरहितं यत्साधनं किं तद्यतस्तन्दुला भवन्ति तत्प्रोक्षितव्यमिति तन्दुलनिर्वृत्तिकरणता हि साधनं न द्रव्यतेति नवमाधिकरणभाष्यम् अर्थतः पठति * तदिति * श्रौतं व्रीहि-स्वरूपमनादृत्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनांशलक्षणो सुजातिना व्यवहिताः प्रमेयाख्यार्थबलाबलवैपरीत्यादपि प्रमाणबलाबलवै-
८६३।२ परीत्यं भवतीत्याह * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति *
एतदेव लोकसिद्ध्योपपादयति * तथा चेति * श्रुतिलिङ्गविरो-धापादनभाष्यस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वक्ष्यव-र्त्तिष्यमाणकीर्त्तनं करोति * एवमिति * किन्तावदित्यादिपूर्वप-क्षभाष्यलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिज्ञानुपपत्तेरयु-क्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तत्रेति * श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमेऽपि यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पन-हेतुभूत समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाख्यातं च रूपं तस्य विरोध-विषये ऽपि तुल्यत्वात् श्रुतिकल्पनाविघात. तुल्यबलत्वोपपत्ति प्रदेशान्तरेत्यनेनोक्ता यथाश्रुतेर्विरोधाविरोधयोस्तुल्यं रूपम्। त-था लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टान्तेन लिङ्गस्य रूपतुल्यत्वं द्वयोरपीत्यने-नोपपादितया पूर्वार्धं व्याचष्टे * अत एवेति * श्रुतिलिङ्गजन्य-योर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन श्रुतिलिङ्गत्वोपपादनार्थं न हीति भाष्यं श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिशक्त्यैन्द्रो-क्तिशक्तिबाधात् श्रुत्याख्यलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादक-त्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * न हीति * रूपोत्था शक्त्यभिधानादज्ञातत्वशक्तिकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात् विनियोगात् प्राक् शक्तिनिरूपणे कार्ये स्वारसिकेन्द्रोक्तिजनितेन्द्राङ्ग-

त्वज्ञानबाधा न शक्येत्यर्थः लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-
ल्लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं लिङ्गादपि सन्देहाख्यवि-
चिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्या-
ख्यातुमाह * नात्वेति * स्वतःप्रामाण्यात् विक्षेपायोगमाशङ्क्य *
नहीत्युक्तम् * नैनदिति परिहारभाष्यं श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित्
लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * परःपु-
नरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं
सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात्। ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्यो-
त्पन्नस्य विक्षेपे ऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य
वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययो ऽनध्यवसायो वा सदसत्तासाधारणा-
ज्ञानरूपा विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावाश्चैतदे-
वमिति वाचकाभावेन च विपर्ययायोगात्पारिशेष्यादिन्द्राङ्गत्वलक्षण-
येन्द्रत्विसदसत्त्वयोर्मध्ये ऽन्यतरानिश्चयरूपो ऽनध्यवसायाख्यो भवति
तस्याविरोधे ऽपि विषयसदसत्त्वादन्यत्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वा-
भावेनाप्रामाण्यात् बलाबलचिन्तानुपपत्तेर्बाध्यत्वे ऽपि न पूर्वपक्ष-
हानिः। यतस्तु कदाचनेति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवत्यो ऽयं मन्त्रो
भवत्येवेति। एवं सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्यः प्रत्ययो भव-
ति सप्रामाण्याविशेष्याद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्वपक्षयाहेत्यर्थः। न-
न्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोधे मन्त्रस्येन्द्रपरत्वायोगात् विज्ञानोत्पा-
दकशब्दसहकारितात्पर्यावधारणाभावे विज्ञानापरपर्यायाध्यवसाया-
ख्यनिर्विचिकित्सत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सो हीति भा-
ष्यवदिहापि विक्षेपार्थे विचिकित्सोक्तिरित्येवं व्याचष्टे * नान्वे-
ति * नैतदिति परिहारभाष्यं विक्षेपे ऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्प-
नोत्तरकालं प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्कानध्यवसायाख्यविचिकि-
त्साशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्गं वि- ८६४।८
नियोजकमित्यन्तं शङ्काभाष्यं सिद्धान्तिनः सार्वत्रिकलिङ्गाप्रामा-
ण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तावत्प्रामाण्यं नास्त्येवत्येव-
वमर्थत्वं कुपितोक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वि-
चिकित्सोक्तेर्विक्षेपार्थत्वव्याख्याया लिङ्गस्य चाप्राप्तबाधोक्तेरेतद्भा-
ष्यविरोधं शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या
सनिक्षेपतोच्यते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्स-
शब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः स विचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन
लोके प्रसिद्धः स एवात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्रा-
प्तबाधाभ्युपगमे कथं लक्षणस्य चाप्राप्तबाधाभ्युपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञातत्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो वार्त्तिकस्येत्याशयः वशब्दार्थे एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्गविनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषयपरिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् शक्तिप्रकरणाख्यानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोपपादकसामग्रीसद्भावे ऽपि विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधारणाख्यसामग्र्यभावात्सदसत्वसाधारणाज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः । संशय एव प्रतिभादितुल्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाक्षोकोपनाविरोधे ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वरमङ्गीकुर्मः । न तु विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो वार्त्तिकस्यास्तीत्याह * नैष इति * क्षयसत्वानिश्चयतुल्यत्वात् सन्दिग्धत्वोक्त्या नाध्यवसाय एवोक्तः । शक्तिप्रमाणाज्ञानमात्रस्य च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरुक्ता वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तृत्वायोगात् आकाङ्क्षां च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शक्तेराकाङ्क्षायामपि सामर्थ्यात्वावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षानिवृत्तेः सामन्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगात् प्रामाण्यशङ्कैव नास्तीत्यभिधानार्थं यद्वेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिप्रमाणामित्येतत्परिहारभाष्यं सिद्धान्तिना सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवादयुक्तमाशङ्क्य काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषयएवाप्रामाण्यं शङ्किते ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवं सिद्धान्तिकमतं मत्वा प्रकरणवादित्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्ती-
८६५।१ त्याह * परास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं द्रढयितुमाह * तदेतदिति * यद्वा सार्वत्रिकं लिङ्गप्रामाण्यं सिद्धान्त्यनभिमतं न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं काममिति भाष्येणाशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्यमस्तीति भाष्येण पूर्वपक्षेणोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता विरुद्धेत्याशङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनेकार्थत्वादर्शनादविरोधोक्त्यर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अश्रुतावृत्तिदोषापत्तेः विरोधाशङ्कार्थं नान्वितिभाष्यं व्याचष्टे * सकृदिति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघ-
न्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमथं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * इन्द्रेति *
प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति ब्रूम इतिभाष्यं व्याचष्टे * नेति *
इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तेः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे द्वारसम्भवस्याश्र-
वणादित्यर्थः । अत इत्युपसंहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्तिं व्याचष्टे * तस्मादि-
ति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत
इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * वि-
धेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितोऽवगते लिङ्गा-
द्यथा गार्हपत्यस्योपस्ततमत्वेन समाहृतत्वोक्तेर्गार्हपत्याङ्गता का
भवतीत्याशयः । श्रुत्याख्यस्य वचनाभावेऽपि प्रकरणलभ्यसामान्यसम्-
बन्धेऽस्य लिङ्गाद्विनियोगो भविष्यतीति अत्राभिधीयतइत्यादि पूर्व-
पक्षभाष्योक्तानुभाषणार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्विति * वै-
दिकेऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे लिङ्गादेः प्रामाण्येन
सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थोलिङ्गमित्य-
न्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य
श्रुत्यभावे नुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वायोगात्प्रामाण्यापत्तेर्ब-
लाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परस्त्वि-
ति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वेऽवगते
तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन सम-
र्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं
रूपाङ्गाङ्गिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना
सामान्यतोऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहात्सन्निर्वाहायानेन
यजेतेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपे-
क्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारणोपबन्धात्सामान्यतः
शङ्काद्वाराऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे
समर्पितेऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावेऽन्य-
थानवगतेरभिधानद्वारानेन मन्त्रेण यजेतेति द्वारद्वयान्वयवाचिश-
ब्दकल्पनेऽस्या लैङ्गिकविनियोगान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या ऽव-
गतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ
इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वे ८६६॥१
सति विरोधेऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविघातात् प्रामाण्याविघातशा-
ङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु मदीयमेवेति *
नापीत्यादि बाध्यतइत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थं-

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पायोगोपपादनार्थं यतस्त्व-
स्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे त्वित्यु-
क्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रशब्दस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यमालोच्या-
नेन मन्त्रेणेन्द्रोपस्थानमित्ययं ततो ऽर्थो गम्यत इत्युक्तं सामा-
र्थ्यादिन्द्रशब्दमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याशङ्क्य कृत्स्नम-
न्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैक-
वाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य
इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानशब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्यये।रपश्चिम-
लिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यीयकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्तु-
त्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क्वचित्पाठादपाठं च विना
विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमा-
नायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थं शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनि-
योगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्ग-
विनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया
कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसा-
मर्थ्यालोचनयोच्चरितेनानेन मन्त्रेणेन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयो-
गवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिधानक्रमा-
त्सम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गस्वरूपो
ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्र-
थमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनोपपत्त्यर्थत्वेन व्या-
ख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिवि-
कल्पनायोगोक्त्यर्थं तदेतदित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र
त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनोपकारेण निर्ज्ञातेन मन्त्र-
वाक्यस्य कृतार्थोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागा-
ङ्गत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वान्निराकाङ्क्षत्वं तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः स-
मीहितोऽस्यार्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यस्थेन साम-
र्थ्यशब्देनोक्तः । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं चेति *
अष्टदोषत्वेनान्याय्यत्वोपपादनार्थं मित्यत्रेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * स्व-
तन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासेन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् *
लिङ्गेन चेत्युक्तम् * चोदितं सत्र कृतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं
व्याख्याय चोदितं सत्कृतमित्यनेनाश्रुतं सत्कृतं भवतीत्येवमश्रुतमिति
भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदि-
तस्यापि निरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिं हेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्त-
म् * अन्यतराश्रयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेर्निराकरणस्यापि चोदितत्वात् दोषो ऽकृतेनेत्याशङ्क्येतरन्न कार्यमिति निषेधाभावान्नियमस्य च स्वविषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावव्यापारात्प्रकरणमपि चोदितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्यनेनोक्तमश्रुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनादुष्टं करणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाणत्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चयत्ताबाधापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वोपपत्त्यर्थं यावोश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * श्रुतेति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्यं व्याचष्टे * प्रसिद्धेति * विकल्पपक्षनिरासोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याविरोधात्खल्वपीत्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * विरोधोपपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्ययोरि- ८६७।१
त्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * भाष्यस्य वाक्योक्तिव्याख्यार्था मन्त्रोक्तिः कृतप्रयोजनोक्तेर्नैराकाङ्क्ष्यसिद्ध्यर्थत्वसूचनार्थम् * निराकाङ्क्ष इत्युक्तम् * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे हूं अपि निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपो ऽर्थः साकाङ्क्षाभ्यां मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्यः तस्माल्लिङ्गं श्रुत्या विरुध्यतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोर्नैराकाङ्क्ष्ये सति हविष्कृदेहीति त्रिवरञ्जाह्वयतीत्यादिवच्छ्रुतेरपि विनियोजकत्वायोगात् लिङ्गविनियोज्यपदातिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृतवाक्यत्वेनाविनियोज्यत्वे विनियोगयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्यं पदैकवाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापेक्षत्वस्य निःसन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन सह तुल्यबलत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्योक्तं लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणापरितोषात्स्वयमुदाहरणान्तरं तावदाह * लिङ्गेति * होता यक्षन्मि- ८६८।२
त्रावरुणा प्रशास्तारा प्रशास्त्रक्रतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यजेति प्रैषः । प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणवाचित्वात् स्वशक्त्या मैत्रावरुणयागे नियुङ्क्ते । ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियोक्तृत्वायोगाद्विनियोगार्थे प्रैषेषु मैत्रावरुणविधिर्न केवलोऽस्तीति सूचनार्थं हौत्रप्रवचनाधीनत्वविशेषणं को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह *तत्रेति* मैत्रावरुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्स्तस्य प्रैषे कर्तृत्वाशक्तेः अशक्तस्य च विनियोगायोगात् वाक्येन प्रैषे विनियोगायोगमाशङ्क्य वाक्या-

---

(१) प्रैषे शक्त्यानुपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तस्य लिङ्गेन विनियोगावगमान्मैत्रावरुणविनियोजकस्य वाक्यस्य विरोधावगतेर्युक्तोदाहरणतेत्यर्थः । अनुवाक्यापूर्वकोऽयमेव इत्यधिकं २ पु० ।

वगतेन प्रैषकर्तृत्वेन लिङ्गावगतयागकर्तृत्वबाधात् हो-तुरेव सामाख्यावगतं यागकर्तृत्वं बाधकाभावेन यागे नियोगावगतमैत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधोक्तौ स्वात्मनि चेत्यु-क्तं केन परेण मैत्रावरुणो यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षायां स च परो होता नियोक्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति सूत्रशेषोक्तेन न्यायेन विज्ञायत इत्युक्तेऽपकृष्टस्यो-त्कृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धेर्मैत्रावरुणादुत्कृष्टस्य होतुर्मैत्रावरुणकार्यका-रित्वायोगान्मैत्रावरुणादपकृष्टस्यानन्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुण-सदृशस्याच्छावाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरप-रितोषान्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थे ऽपि तर्हि यागे समाख्यया होतैव कर्त्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गेन समाख्यावा-धः प्रैषार्थेत्यनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मणा-चोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्यैन्द्र्यधिकरणवार्त्तिके म-न्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तेः प्रैषमन्त्रानुरोधेनेह ब्राह्मणवाक्य-बाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुति-स्तत्र विवक्षितेत्याशयः । कीदृक् लिङ्गमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतुः समाख्यावगतप्रैषकार्ये यागका-रित्वापत्तेर्यागनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्यः । स च मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशयः । मैत्रावरुणस्य प्रैषार्थकारित्वे ऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणे ऽनर्थकः स्यान्न युक्तो ऽन-र्थको ऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम् । ततश्चो-पक्रमस्थेन होतुर्येष्टृत्वलिङ्गेनोपसंहारस्थस्य प्रशास्तुर्यष्टृलिङ्गस्य बाधः स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्व-गुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमे प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थ-वत्त्वेत्याह * गौण इति * आदिरित्यादिशब्दसूचितं होतृशब्दस्य गौण-त्वायोगं प्रकटयितुमाह * अपि चेति * शङ्काशयं प्रकटयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * होतृशब्दस्य होतारमुख्यायां वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मका-रित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणेऽप्यक्षां वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् कार्या-पत्तिरेव निमित्तं वाच्या मैत्रावरुण एव होतृकार्यमृग्वेदविहितं करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतेत्याशयेन परिहर्त्तुमाह * अतेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादि-त्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौण-त्वं न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजयन्ति विनिषद्योद्गातारः स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यर्त्विग्वाचिनोरध्वर्यूद्गातृशब्दयोस्तत्पुरुषेष्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यर्त्विग्वाचिनस्तत्पुरुषमैत्रावरु-
णवाचिता कल्पयितुं युक्तेति सूचयितुमाह * सर्वे इति * अथाह
यद्धोता यक्षद्धोता जक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्माद्धो-
तृभ्यः सद्भ्यो होताशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति
त्वाहोतृषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राणः सर्वे
ऋत्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गोपाला-
वन्नीयत इति सूचनार्थः सर्वशब्दः । अतो होतृलिङ्गत्वाभावादयं प्रै-
षमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रशास्तृलिङ्गत्वात् प्रशास्तारमेवेति नेह
लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसंहर्तुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रैषानुवच-
नमात्रविषय एव लिङ्गेन वाक्यबाधो नार्थेषु प्रैषानुवचनेष्वित्याह *
न चेति * भाष्यकारोदाहरणमाक्षिपति * स्योनमिति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सदिति पुरो- ८६९.१२
डाशो ऽस्मिन्सीदति व्युत्पत्त्या सदनशब्दवाच्यस्याभिघारणमाधारद्वा-
रा पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्भाष्यकृतोपस्तरणत्वेनोक्ते निश्चलत्वफल-
प्रतिष्ठापनपर्यन्तं साधनं मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठाप-
नोक्तिः स्योनादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्सी-
दत्यादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थैकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषण-
प्रत्युदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्योनादेः सुमनस्य-
मानान्तस्य पदैकवाक्यत्वायोगे ऽपि तस्मिन्सीदति त-
च्छब्दाद्वाक्यद्वयैकवाक्यतावगम्यते यद्यपि किं सकलस्यो-
नादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं
लिङ्गविनियोज्यत्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तर-
वाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वि-
तीयो ऽपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्येवं
विचारः सम्भवतीति परमतेन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * म-
न्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभे-
दायोगात्स्वानन्वययोगोक्तौ विधेयत्वाभावेनाङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात्
वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तेरिहावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायो-
गात् सत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन
पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षाल्लिङ्गानपेक्षितस्या-
वान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गवि-
नियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लि-
ङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तेर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

स्यापि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लि-
ङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तेस्त-
त्समाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं
व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थैक्याभा-
वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थैक्यस्य कल्प-
यितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साका-
ङ्क्षावयवत्वे नार्थैक्यकल्पनं शक्यते हीत्यादिनोपपादितं यद्वीत्या
दिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकतोपपादिता वा-
क्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्विरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * तेनेति * वाक्यस्यात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह
चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति
बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो
लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्याविरोधोक्त्या चोक्तो नतु लब्धा-
त्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचितं वाक्यात्मलाभस्य भाष्याना-
रूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्ते-
त्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन
समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयास्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सी-
दत्येवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्त्येत्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सू-
चिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्स्वाक्षान्न विचारित इत्या-
८७०।१ शङ्क्याह * तत्रापीति * साकाङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्म-
लाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहादबाधे तु
निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्भावार्थं बाधकसदसद्भावविचार इ-
त्याशयः। किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * तु-
ल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षव-
चनव्यक्त्यसम्भवमाशङ्क्य पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य
प्रयोगोऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने वेति वाशब्दाध्या-
हारेणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन
कृत्स्नप्रयोगोऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सू-
चयितुमाह * तदा चेति * लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो
वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र
समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। विभज्य प्रयोग-
स्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्य-
भेदाभेदयोस्तथार्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत एव च स्योनादेःसुमनस्य-
मानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यनपेक्षितमन्त्रशास्त्रार्थो-

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते * कथं पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगापादकवैकल्पिकाभिन्ना-भिन्नरूपतेत्थंशब्देनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादे-र्मन्त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वा-वगमात् एकस्यापि स्योनादेः सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशे-ष्यभावापन्नैकार्थत्वं स्वतन्त्रार्थपरत्वं चेत्येवं वैकल्पिकानेकार्थत्वा-विरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदाविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदा-यप्रयोगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति * कथं प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽनवस्थितस्योनादिसुमनस्यमा-नान्तमन्त्रशास्त्रार्थावगतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गेति * वाक्यबली-यस्त्वपूर्वपक्षास्त्वर्थमथ वेति भाष्यं व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यद्या त्विति * यथा लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्तेः श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी। तथा यस्य येन सह स-म्बन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन लिङ्गस्य केवलपदविनियोगे पर्यवसाना-योगेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं प्रवृत्तेस्ततो बलीय इत्यभिधानार्थे तद्वदीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुम् * श्रुतिर्वेत्युक्तम्* एवमित्यादिप्रयोजनमस्तीत्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्या-चष्टे*एवमिति*तस्मिन्निस्त्यस्याप्युपलक्षणस्योनादि रिति स्योनादिह-उपस्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतो ऽवग-तेन सामर्थ्येन विनियोगान्निराकाङ्क्षः शक्यते कर्त्तुमिति यत्तु साका-ङ्क्षत्वं कल्पयितुमारभते * तत्तस्मिन्निति * तच्छब्दाधीनं तच्च वेश्वदेवीतिवन्नैकवाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्वं कर्त्तुं शक्नोतीत्यध्या-हारेण योज्यं वाक्यात्मलाभहेतोः साकाङ्क्षावयवस्वस्य तच्छब्दादा-पाततः प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन बाधादेकवाक्यत्व-स्यात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यबलत्वं बलीयस्त्वं वा शङ्क्येते-त्याशयः । स्योनादेः कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियो-गनिराकाङ्क्षत्वा केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो ऽपि सूचितः तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षास्यार्थस्य प्रकरणाच्चत इत्यादे-र्विनियोज्यतेत्यन्तस्याद्यस्य श्रौतं व्याख्यानमकृत्वा स्योनादेर्नैराका-ङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादेः पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरणं स्योनादेर्नैरा-काङ्क्षस्य स्पष्टत्वसूचनार्थतिसर्वस्तावदित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोकं व्या-चष्टे * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

(१) चावेत्यधिकं २ पु०

मे * न चेत्युक्ते * तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्वेणा विनाऽनर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकान्त्यपादव्याख्यानार्थम् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनइत्यस्य च भाष्यावयवस्यान्येनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादित्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशसादनाभिधानसामर्थ्याद्दित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनार्थविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्तेः सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावेन चोपस्तरणं विनियोगोक्तेस्तस्मिन्सीदेत्यस्योपस्तरणार्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात् पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यस्य तत्तथेत्यादिना सामर्थ्यावगतेरुपस्तरणविनियोगमात्रेण नैराकाङ्क्ष्योक्तेः सादनं च विनियुज्यमानस्य स्योनमित्यस्य प्रयोजकवाचिप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाक्षेपकस्यामर्थ्याख्यप्रमाणाभावेन सादने विनियोगानर्हत्वोक्तेरर्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापीतरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दार्ढ्यायेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य सादने विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्योनं तदस्येतस्येति भाष्यस्य सदेत्यनेन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्वेण सहेत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यद्यपि * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदेति पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति भाष्योक्तस्य इतरस्योपस्तरणवादिनि भाष्येणा स्योनमित्यस्य चैकत्रोपस्तरणे सामर्थ्यस्य नथेति भाष्योक्तेरस्येतरत्र सादने पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्येणा नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितेनाभावं दर्शयित्वा तच्छब्दालोचनयैकवाक्यत्वस्यान्वगनस्यार्थैक्यं विनानुपपत्तेरन्वयद्वयस्येतरेतरविषयं सामर्थ्याविरुद्धं भावमाशङ्क्य सत्यन्तस्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वादुपस्तरणे पूर्वस्य च पदैकवाक्यत्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपेणोभयोर्मन्त्रयोरुभयार्थविषयशक्त्यभावाद्विनियोगस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति वत्स्योनादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसदनकरणोक्तिःशक्तेः सदनम् करोमीत्येतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्रायोगाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य सदनशब्दवत् स्योनसुशेवशब्दयोर्द्वितीयान्तत्वेन कृणोतिकर्मभूतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य महत्वसुसुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तेशब्दस्य

(१) प्रकटनार्थमि० २ पु० पा० ।

(२) पदैकेति २ पु० पा० ।

च ध्यानापेक्षितस्यात् पुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च
करणसमर्पकत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियायाः स्वनाक-
पस्तुत्यर्थत्वेन ऊर्णाम्रदपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादेः कल्पया-
म्यन्तस्य सदनकरणोक्तिशक्तिः स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावग-
तत्वान्मुख्येति वदता यत्स्योनं तद्दृत्यस्येति भाष्येणात्मनिबन्धनं
स्वरूपनिबन्धनं शक्त्याख्यं धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्सीदेत्या-
देरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्यं सदनक्रियाफलोक्त्यर्थत्वेन ऊर्णाम्र-
दपदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया
मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्त-
सदनपरामर्शित्वसम्भवेनैकवाक्यत्वानाक्षेपत्वात् बलात्कूर्णाम्रदपदैक-
वाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्तिः पाश्चात्यत्वेन जघन्येति वदता
सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येणेतरमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य श-
क्त्याख्यस्य धर्मस्य तेनाकाङ्क्षं सत्येकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्नि-
बन्धनं शक्तिकल्पनायोगान्निराकरणं कृतं ततश्च भिन्नार्थत्वाच्च पौ-
नरुक्त्यमित्येवं सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थः। एवमप्येक-
वाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमि-
त्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्य-
स्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किंचिदपि प्रयोजनम-
स्तीत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारात्कथं सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्या-
शङ्क्याह * पूर्वश्चेति * को वा अर्थविप्रकर्षः प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत ८७।१।
इत्यादिना लिङ्गं बलवत्तरमित्यनेनैकस्यावयवस्य स्वार्थे ऽभिधानश-
क्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च श्रुतिकल्पनमात्रान्तरितत्वा-
त्सन्निकृष्टो विनियोगाख्यश्रुत्यर्थः अवयवान्तरार्थे त्वभिधानशक्त्या-
ख्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाभ्युपनीयत्वात्तस्य च
लिङ्गश्रुतिकल्पनान्तरितत्वात् विप्रकृष्ट इत्येवं वाक्यस्य लिङ्गापेक्षयार्थ-
विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वावगमादेकार्थ्ये च
विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्ते शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्का-
निरासार्थं ततः स्योनमित्येषशब्दमित्यादिभाष्येण लिङ्गेन बाधापत्ते-
रेकवाक्यबाधायोगापत्तेर्विरोधस्यापरिहारार्थत्वमाशङ्क्यैकवाक्यत्वो-
पगमनशक्तेर्लिङ्गत्वविधिप्रकृष्टार्थत्वेन बाध्यत्वस्योचितत्वात् वाक्य-
भेदोपपत्तेः शक्त्यशक्त्योर्विरोध इत्येवं शक्त्यशक्तिभ्यामविरोधित्व-
योपपाद्यत्वेन प्रयोगभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वो-
पगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रक-
र्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

त्वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम् । अनेनापि चेति भाष्येण वाक्यस्य नष्निर्वाह्यार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया दूरार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमाणस्य चोक्तौ पौनरुक्त्यं तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यालिङ्गात्कल्पनादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽवगते ऽप्यवयवान्तराकाङ्क्षाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरार्थाभिधानशक्तेः कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्या च निराकाङ्क्षणावयवारुत्तरार्थविशेषणीभूतस्वार्थोक्तौ च दूरार्थत्वापत्तेरस्यार्थविशेष्यस्यावयवान्तराकाङ्क्षां कल्पयित्वान्तरभिधानशक्तित्वात्कल्पनपूर्वकरूपार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्रोक्तौ च दूरसमवेतार्थत्वेनावयवान्तरार्थाकाङ्क्षाकल्पनाभावात्संनिकर्ष इत्येवमाशयशब्दादपि चेति भाष्यस्येत्यर्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणादाढ्यार्थत्वेनाद्यप्रस्तावान्तत्वात्मध्यमप्रस्तावार्थत्वं न युक्तमित्यनवद्यम् * तस्मादिति लिङ्गबलीयस्त्वसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं * तस्मादिति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृग्बलाबलमिति पृष्ट्वा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थं किं पुनरिति भाष्यमितिकर्तव्यतार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्दैनेतिकर्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तदनुमानद्वारविप्रकर्षायोगापत्तेः प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दौर्बल्यं वक्तुमितिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरणलक्षणकत्वकथनार्थेनङ्गाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति * प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्योपपादनार्थेतिकर्तव्यतार्थित्वादिति सुभावयवः । न तु लक्षणकथनार्थेति न चेत्यनेनोक्ते वस्तुवृत्त्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभावे शब्दैकसमधिगम्ये ऽर्थे प्रामाण्याभावापत्तेर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धेस्तत्रैवैतल्लक्षणं वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्तव्यताकाङ्क्षायाः परमार्थतो विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दैकार्थत्वमात्रेण प्रामाण्यं वक्तुं शक्ष्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * नदित्याद्युक्तम् * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयायं प्रश्नः किं तु वाक्यक्रमाभ्यां भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्वं परिहरति * अथ चेति * वाक्यात्तावद्भेदशङ्कां दर्शयितुमारभते * साकाङ्क्षेति * इतिकर्तव्यतान्वयं विना भावनाकर्तव्यत्वांशपर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्याकाङ्क्षायाः शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वोक्तिः प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भेदो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यावतां पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं संहत्यमानानां चैकप्रयोजनत्वं तावतां वाक्यत्वेतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षायां पदसंख्यायां प्रमाणभावे नैराकाङ्क्ष्यात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरणे ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानिरासार्थं सूचिते ऽवान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृतात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहकृतत्वे ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोपपत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति वेदाधिकरणसूत्रस्थभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां दर्शयति * अथ वेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रयं लक्षणत्रयोक्त्यर्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीयं लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाय यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * तत्वं प्रकरणस्य प्रकरणत्वं प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणेष्वनुवृत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽवयवार्थोक्तिः प्रकरणशब्दपर्यायो विध्यादिशब्दः तैरेतैः प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्तुं कर्त्तव्यस्येतिभाष्यं तावत्तेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति * इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * कर्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सेतिकर्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेयत्वायोगाद्भावनाविधेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचनार्थानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यार्थानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वात्कर्त्तव्यत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेर्भावनाशब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्तेः साध्यार्थत्वे फलवाचित्वापत्तेर्वापूर्ववाचित्वं स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फलं भवद्भावयेदनेनेत्थमिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगपत्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्वर्गादेश्च कालान्तरभावित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैककालत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन फ-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोगसमवायोपपत्तिस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणाच्च फलं कर्त्तव्यमिति परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्तं कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्रयोगसमवायोपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयोगबाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गाद्यन्तरालवर्त्तित्वाभावाच्च निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्ध्यर्थत्वाच्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन फलं साध्यते नापूर्वं कृत्वेति भावार्थाधिकरणभाष्यं द्वितीयया पूर्वस्य कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तदन्वयं पठति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पूर्वस्य यज्ञकर्मशब्दोक्तस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृतो ऽभिप्रेतेति दर्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्यार्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चाग्नेस्त्वः सज्ज्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्याग्नेरुज्जितिमनुज्जेषमित्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदनातो हि तादूगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वाङ्गुणत्वागतेः फलदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्फलस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतो ऽभिप्रेतावसीयत इत्याह * फलेति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वपरामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्यांकिं द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेति द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यताविषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्तपदद्वयस्याद्ये व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यायां कर्त्तव्यतानुक्ताविति कर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्तावपि भावनायाश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कथाचिदितिकर्त्तव्यतावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यता ऽऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्दत्वापत्तेः शब्दे च सिध्यर्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य निमित्तं च सूचनार्थं तदंति सप्तम्यर्थे तत्प्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगोक्तिः भावव्युत्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ ल्युडन्तयाकाङ्क्षणोक्त्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धेः पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्ध्यै घञ-न्ततायामुक्तायामलौकिकप्रयोगापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षायाः शाब्दत्वसिद्ध्यै वाच्यत्वं विवक्षितुं परमतेन षष्ठीसमासमभिप्रेत्येत्थं व्याख्यातिव्याच्यायतइत्यनेन सूचितं साकाङ्क्षत्वापादकेन रूपेणापूर्वस्य भावनाया वाऽभिधानमात्रेणाकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपत्तौ तत्राभिशब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्यानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययमभिप्रेत्योपपादसमासतया स्वमतेन व्याख्यातुं यद्वेत्युक्ते ऽस्यां व्याख्यायां पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्धनपदेनान्वयः पूर्वस्यां तु वैयधिकरण्यादितिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये केन चिच्छब्देनानभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्यव्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन कथमितिशब्देन प्रत्यायनं द्वितीये त्वपूर्वकर्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेनापूर्वकर्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्वेति शब्देन भावनाकर्तव्यत्वपक्षे श्रुतेनैव विधिशब्देनेत्यर्थः वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह * एतदिति * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्वसिद्धेः शब्देनेत्यध्याहार्ये आकाङ्क्षाशब्देन प्रत्यायनशङ्कां निवर्तयितुमाह * नेनमि * भावनेत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुषञ्जनीयं भावव्युत्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणत्वोक्तिः आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य प्रकरणत्वानुपसंहारेणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षणाद-पूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्त्वंशत्रयान्विता भावना विध्युत्तरकालं कल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगाद्भावमिकयाऽथापूर्वप्रयुक्तत्वोक्तेर्भावनाया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातुं शक्यत्वाच्चापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचितं प्रारम्भो हीति भाष्यं यस्माद्यः प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थः स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात् क्रियायाः प्रारम्भो ऽवसीयते क्रियानवयत्वाच्चाकाङ्क्षायाः क्रियारम्भत्वं न सम्भवति तस्माच्चाभिधानानपेक्षाप्रकरणं किं त्वंशत्रयान्वितकर्तव्यभावनाभिधानाख्यक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधानं साकाङ्क्षभावेनाभिधानं वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणोपपादनायावयवार्थभेदेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थत्वसूचनायेदानींशब्दः क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयितुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतेर्वचनविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्तरारम्भत्वायोगादंशत्रयोपेतां भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षायां तस्येत्येतेन कर्त्तव्यस्य भावनाख्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेश्च साक्षाद्वाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवतारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भ-शब्दसामानाधिकरण्यात्पुंलिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्व-रूपेण भावनाभिधानस्यांशत्रयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमु-पपादयितुमारभते * भावनेति * त्र्यंशभावनाभिधानक्रियायाः प्रयोगवाक्यव्यापारात्वतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भ-त्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तक-त्वात्तस्यैव त्र्यंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः। प्रयो-गवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्तं य-स्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भावितभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्ते-त्यर्थः। फलाकाङ्क्षाया एव तदाद्यत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * फलेति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनाद्यांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्ष-त्वेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापे-क्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयोर्हेतुत्वाभावेन प्रक-रणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वंनावक्तव्यत्वात्कथम्भाव एवेति क-र्त्तव्यतालाभाभावाद्धेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरकालत्वेनानादिभूतत्वा-दारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामा-लोचनापेक्षयेत्युक्तं वचनशब्देनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युप-लक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः क्रियामात्रवाचित्वे ऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधाना-ख्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथारम्भवाचिनः प्रशब्दस्य स्व-रसतः कथं किं भावविषयत्वावगमे ऽपि किं भावस्येतिकर्त्तव्यता-लाभहेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्क्वा-क्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करणे-ति * स एष इति भाष्ये प्रकरणशब्दस्य रूढि-त्वेनायोगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावाच्च तद्रूपेनाकाङ्क्षा-भिधानलक्षणतावसातुं शक्यत्याशङ्क्यारम्भनाचिविध्यादिशब्दपर्या-यत्वात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वोपपादनार्थं पर्यायेण प्रकर-णोत्तयर्थतया व्याचष्टे * स एष इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षोक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह * आदीति * इष्टान्तायान्तशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्दस्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे तत्त्समस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानाविधानक्रिययोरारम्भ इति वार्त्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अनेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादिप्रयोजनानां चालोचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव विध्यादित्वं भाष्यकृतो ऽभिप्रेतं नतु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तोक्तिरुपलक्षणार्थेत्याशयः। विध्यन्तमात्रापेक्षाया च कथं भावस्यादित्वे विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विद्ध्यादित्वप्रसिद्ध्ययोगापत्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादिभूतविधिभागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्यादित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिबलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं निराकर्तुमाह* इतीति * हेत्वर्थेनेतिकरणेनात एव मध्यसहितान्तादित्वाद्धेतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तेत्युक्तं प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरासायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन मध्योक्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जिज्ञासया प्रश्नपक्षं कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिध्यै प्रकरणस्वरूपस्य वाक्याद्भेदसिध्युपयोगित्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्यं त्विति भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तेः प्रयोजनत्वाभ्युपगमे तन्मात्रपर्यवसानेनानपेक्षत्वाद्वाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयोजनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनाकाङ्क्षानिवृत्तिलक्षणं पर्यवसाने सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्यदृष्टादृष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिसूचनार्थम् * कियत्यपीत्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्ये प्रयोजने पर्यवसितानां वाक्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयाद्विशेषमाशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्क्रमारकाश्च विशिष्यत इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमायाप्रयोजनत्वायोगाच्च तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः। वाक्ये पदानामन्योन्यान्वयादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलेशो ऽपि वृत्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्यान्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात्तु प्रकरणस्य भेदमने कस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्क्रमस्य दौर्बल्योक्त्यर्थं भाष्यं व्याचक्षाणा वक्ष्याम इत्याह *
क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * तयोरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यमनेकोदाहरणसद्भावादयुक्तमा-
शङ्क्य साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्रं हीत्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽप्ये-
८७३।१ कवाक्यत्वशङ्का यनेत्येवमुपपादयति * किमिहेति * सूक्तवाके-
त्युदाहरणभाष्यं सूक्तवाकाख्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससन्नि-
धिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
सिद्धान्तेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्त-
वाकविधायिनः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभा-
वलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाकैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवा-
क्यत्वात्तद्द्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य विधेयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकार्थ्यानापाद-
कत्वेनैकवाक्यत्वानापादकत्वं भिन्नप्रवृत्तित्वोक्त्या सूचितं मन्त्रब्रा-
ह्मणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकार्थ्याविषयत्वेनैकवाक्यत्वापादकमाश-
ङ्क्य विषयैक्ये ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदादेकवाक्य-
त्वायोगो ऽभिहितः । अग्नये पावकायेत्यादिवदिन्द्राग्निपदस्याग्नीषो-
माख्यपौर्णमासदेवताविशेषवाचित्वादग्नीषोमपदस्य चेन्द्राग्ना-
ख्यामावास्यादेवताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्ग-
विरोधाभावेन देवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्वहेतुकशेषोत्कर्ष-
सिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्योपपादनपूर्वं सन्देहोक्त्यर्थं तत्र
हीत्यादिभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * लिङ्गादिति * निष्कृष्टे त्विति भू-
तनिष्ठया देवतापदनिष्कर्षस्य कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनाभि-
धेतदधिकरणसिद्धत्वं स्मारितं तच्छब्दया विकल्पेन प्रकरणस्य
शेषप्रापकत्वपक्षे ऽवीवृधेतामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्स्नस्येदं ह-
विरजुषेतामवीवृधेतामहोज्यायो ऽक्रातामिति शेषस्य बहुवचनेन
चेन्द्रादिपदशेषाणामप्युदाहरणत्वं सूचितं देवतापदरहितानां शेषा-
णां देवताविशेषणवाचित्वायोगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमवे-
तदेवताविशेषणवाचितयैव प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषैः सह विक-
ल्पेन प्रयोगोपपत्तिसूचनार्थम् * तद्रहिता अपीत्युक्तम् * प्रकरणस्य
विकल्पेनानेकशेषविनियोजकत्वं मत्वा यावत् कृत्व इति भाष्याव-
यवं समुच्चयेनानेकशेषप्रयोगोक्त्यर्थतया भासमानं सर्वप्रयोगमात्रो-
क्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्षे शेषोदाहरण-
भाष्यायामाश्रुत्यापत्तेरस्या व्याख्याया परमतत्वसूचनार्थस्तावच्छ-
ब्दः द्विवचनयोगिनः शेषस्य द्विवचनयोगिना शेषेण सहैकवचनयो-

गिनश्चैकवचनयोगिभिः सह वैलक्षण्याद्विकल्पयोगाच्चानर्थक्यापत्तेरेकवचनयोगिना द्विवचनायोगिनश्चैकवचनयोगिभिः सह विकल्पस्य वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसंख्ययोरेव विशेषणाविशेष्यत्वावगतेः प्रकरणबाधः स्यादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * अवैलक्षण्ये ऽग्नीषोमपदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्राजापत्यादिपदशेषस्य चेन्द्राग्निपदान्वये पाठक्रमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवतापदशेषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयोगक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन विकल्पोक्त्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणोभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्वशेषप्रापकत्वाच्च लिङ्गविरोधः प्रकरणस्येत्याशयः । प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्थत्वाद्देवतान्तरपदशेषस्य तु वाक्यान्तरस्थत्वाद्विषमशिष्टत्वेन विकल्पानुपपत्तेः प्रकरणबलीयस्त्वात्सर्वे शेषा विकल्पेन प्रयोक्तव्या वाक्यबलीयस्त्वाद्वा प्रयोगसमवेतदेवतापदे एव नियमेनेति सन्देहो न युक्त इत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विषमशिष्टत्वे सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्थस्य शेषस्य विकल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोज्यत्वप्राप्तेः वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यबलीयस्त्वं विना स्ववाक्यशेषनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोऽत्र विरुद्ध इत्याशयेन परिहरति * सत्यमिति * प्रकरणस्यापर्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गग्राहित्वादसमवेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य चादृष्टार्थत्वाच्छास्त्रैकसमधिगम्यत्वेन चादृष्टस्यैकस्माच्छेषाददृष्टसिद्ध्यवगतेरिदं हविरजुषेतामित्येतावतो विभागमन्त्रवद्विकल्पसम्भवे ऽग्नावीवृधेतामित्यादेर्विकल्पायोगाच्छेषोदाहरणभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाञ्ज्यापत्तेर्यावत् कृत्व इति भाष्यावयवस्य सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वव्याख्यानायापरितोषात्स्वमतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयन्नन्यथा सन्देहं दर्शयितुमाह * असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयोगयोरविरोधपक्षायोगसूचनार्था विरोधोक्तिः अवीवृधेतामिति शेषेणासकृत्प्रयुक्तेनेष्टं देवतं विधिपर्णां प्रस्तरं प्रहरेदिति प्रकरणकल्प्ययासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्यया वा श्रुतेः शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टदेवताविशेषणोक्तिसामर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणयोर्द्वयोरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषात्तुल्यं बलमिति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाख्यप्रकरणपूर्वकत्वेन नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गादिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतेति पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चाथवेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्धौ वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोऽकिं पदैकवाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषाद्युक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्यान्वयायोग्यपदसमभिव्याहारमात्रे ऽप्येकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोपपादयितुमाह *फलमिति* वाक्यस्य वाक्यार्थान्वयप्रयोजनलाभेन नैराकाङ्क्ष्यरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्यं सूक्तवाकमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभिधानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागाभिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पनस्यायुक्तत्वाद्युक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावेन हीति * इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमासवाक्यविहितयागानुवादेन तदङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिरेकवाक्यतयोपचरित इति सम्बन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तत्वात्साक्षात्प्रकृतयागाङ्गत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनि रूपे सूक्तवाकस्याङ्गत्वसिद्धौ सामान्यसम्बन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाङ्गतया विहितसूक्तवाकस्यापनीतदेवतापदशेषाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्थत्वादन्यदीयैर्देवतापदैः फलस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुनःशेषान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाङ्गत्वविध्यपेक्षितसामान्यसम्बन्धसिध्यै प्रहरणाङ्गत्वद्वारा प्रकृतयागाङ्गत्वोक्तिरिति तथाशब्देन सूचिते सामान्यसम्बन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्थदेवतापदान्वये स्ववाक्यस्थदेवतापदान्वये च तुल्यत्वेनोभयसाधारण्याद्विप्रकर्षेया वाच्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्ध्यर्थत्वं सामान्यसम्बन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदाम्नानमित्युक्तम् * भाष्ये चाभिधेयो ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्यं श्रौतप्रहरणाख्यद्वारविशेषान्वयस्य सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय पूर्वकालत्वोक्त्यर्थाभिहित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागाभिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाङ्गभूतप्रहरणाभिधानद्वारा यागाभिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहृतश्रुतिविहितद्वारपरामर्शायैवंशब्दः प्रकृतयागापूर्वसाधनभूतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिमात्रात् सूक्तवाकस्य विशेषणाभूतप्रकृतयागसिद्धेः प्रकृतापूर्वलक्षणामात्रे प्रकरणव्यापारो न त्वङ्गत्ववेदने यागेतिकर्तव्यताभूतप्रहरणाकरणत्वेन सूक्तवाकस्य यागेतिकर्तव्यतात्वाभावात्प्रकरणाविनियोज्यत्वानुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणां च प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यासंयुक्तं प्रकरणादित्यसंयुक्तत्वोक्त्या पर्युद-

त्त्वादितिसूचयितुं प्रहरणाङ्गत्वविधिमाम्नायागाङ्गत्वासिद्ध्युक्त्यर्थं भवतीत्युक्तम् एषो ऽर्थेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणबाधोपसंहा-रोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्ष-त्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतायाः प्रत्य-क्षत्वनिरासे ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुत्कर्षायेष्टदेवतापदैकवा-क्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षासिद्धेः कथं देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसा-मर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिष्टदेवतापदैकवाक्यत्व-स्यानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा सती पौर्णमासी देवतापदशेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यतानु-मातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाम्नातानामेव शेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधान्नानु-मानं सम्भवति वस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयाद्देव-तापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणाम्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षा-णां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षोत्पादनाशक्तेर्न प्रकरणस्या-नुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरि-ति तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोग इति भाष्यावयवानुषङ्गेण परिहारार्थं तेने-त्यादिभाष्यं क्लृप्तशेषैरिति वार्त्तिकेनानागतावेक्ष-णन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्विपरीतबाधपूर्वपक्षस्य वाथेति भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न यदित्यादिभाष्यं वाक्ये पदैकवाक्य-त्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्ष-या सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वाद्व्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवक्तु-माह * तत्रेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्र-योजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्राप-कत्वे वाक्याश्रयणे नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणे पाक्षिकः समुच्चये-नासकृत्प्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्र-योजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलाबलविपरीतपूर्वपक्षे तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयत्राप्यवधारणं कार्यम् । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशयं व्याचष्टे * अथे-ति । अनुक्तमुदाहरणं ज्ञातुमशक्नुवतः श्रोतुरज्ञानादापाततो ज्ञातं च निश्चेतुमशक्नुवतः संशयात्सावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावशिकस्यापि तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

दृश्याधीतत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽनाम्नानाद्दब्धिमन्त्रस्य शुन्धनम-
न्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
म्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थाभिधयशब्दसा-
मर्थ्यात्मकलिङ्गविरोधेन दब्धिमन्त्रस्य चारूपष्ठलिङ्गत्वेनापि प्रकर-
णाविनियोज्यत्वायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य
प्रकरणविरोधे कस्य चिदुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादेश्यहेतु-
कात्‌।क्रमादभिषेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगते-
रुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधिनैव लक्षणेन
सन्देशाभिव्यक्त्यावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गाच्च किञ्चिदुदाहरणमस्तीति
विपर्ययदार्ढ्याय सम्भवतीत्यर्थः।राजसूयइत्युत्तरभाष्यमाशयाविष्कपूर्वं
व्याचष्टे * शङ्कृत्विति * कथं वाक्यमित्यपेक्षितेनैकस्याम्नायमा-
नस्येति भाष्यवक्ष्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्ये-
ति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधानलक्षणेन
क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्यैव तावत्प्रयोजनस-
न्देहोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं शौनःशेपाख्यानादीनां सामान्यतोऽङ्ग-
त्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्क्यापि वाङ्गानिज्याः स्यु-
रिति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे ऽङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सन्देह-
विपर्ययाभावेनोपपादयन्यदि तुल्यबले सर्वेषां वाभिषेचनीयस्य वेति
विकल्प इत्यध्याहारेण अथवा सन्देहोक्त्यर्थंतया व्याख्यातुमाह *
तेषां चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्गत्वयोः
समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण अथैव विचार्यत इति इतिकरणान्वयः ।
कैमर्थ्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरण-
स्येत्युक्तम् * आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकवाक्यत्वा-
पादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च
क्रमस्य तुल्यबलत्वोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्बन्धार्थत्वान्ना-
काङ्क्षायाः सन्निधिं च विना सम्बन्धायोगात्सर्वासामाकाङ्क्षाणां स-
न्निहितावलम्बिनीत्वावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य वाक्यादिव
सन्निधिलक्षणात्क्रमादर्थविप्रकर्षात् दुर्बलतेति बलाबलवैपरीत्यपूर्व-
पक्षान्तरोक्त्यर्थं चापि वेति भाष्यमेव मिथ्याद्यर्थविप्रकर्षादित्यन्तं
च सिद्धान्तभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्या-
वान्तरप्रकरणत्वेन महाप्रकरणात्सन्निकृष्टार्थत्वावगतेर्नार्थविप्रकर्षः
सम्भवतीत्याशयत्वेन कोऽत्रेति प्रश्नभाष्यव्याख्यां सूचयन्नवान्त-
८७४।५ रप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * एत-
च्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत इत्यादेः सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्यां सूचयन्नवान्तरप्रकरण-
त्वापत्तिनिरासमुपपादयति * नैष इति * अनेन चावान्तरप्रकरणव-
त्त्वेनाभिमतस्याभिषेचनीयस्य यदि शौनःशेपादिपाठकाले साकाङ्क्षत्वं
स्यात्ततस्तत्सन्निधावाम्नातेन शौनःशेपाख्यानादिना स्ववाक्यार्थप-
रिपूर्णतायवान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वभि-
षेचनीयस्य विदेवनशौनःशेपाख्यानादिभ्यः प्रागेव निराकाङ्क्षीकृत-
त्वेनावान्तरप्रकरणवत्त्वायोगान्न तल्लक्षणैकवाक्यतावकल्पत इत्येवं
प्रकरणवत इति भाष्यावयवव्याख्या सूचिता । प्रत्यासन्नविदेवना-
द्युल्लङ्घनेन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाभिषेचनी-
याख्यस्य क्रतोरुपकारापेक्षत्वात्सोऽक्लृप्तोपकारान्संनिहितान्धर्मा-
नुल्लङ्घ्यातिदेशतो धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसन्निधि-
मात्रलक्षणक्रमवत्त्वापत्तेः संनिधिमात्रलक्षणे क्रमे शौनःशेपाख्याना-
दिनाम्नातेनार्थैकवाक्यत्वं नावकल्पत इत्येवं न त्विति भाष्यावयवव्या-
ख्यां सूचयितुमाह * सत्यामपीति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्ग्रहण्यादे-
ष्टिरत्र आहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवाक्यत्वोपपत्तेरनवक्लृप्त्युक्तिरयु-
क्तेत्याशङ्क्य प्रकरणविरोधेनानवक्लृप्त्युक्तिमुपपादयितुमाह * नि-
राकाङ्क्षस्य हीति * अभिषेचनीयवत्सर्वेषां राजसूयशब्दवाच्यानां
सोमाग्निपशुबन्धानां विकृतित्वेन प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथ-
म्भावायोगमाशङ्क्याह * तदीयो हीति * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्धौ
कथम्भावस्य प्राकृतैर्धर्मैर्निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिद्ध्यै क-
थम्भावस्य पवित्राख्यात्सोमयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसोमया-
गपर्यन्तमनुवृत्तेस्तन्मध्यपातिविदेवनादिस्पर्शात्तत्कथम्भावेन विनि-
योगः सिद्ध इत्याशयः । अवान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसंहरति *
अत इति * कस्यां चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिकं प्रकरणं न
स्यादित्याशङ्क्याह * यस्यां त्विति * प्रकृतमङ्गमनूद्य तत्सम्बन्धि-
त्वेन वैकृतमङ्गं यस्यां विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृ-
तस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गात्पुरस्तादपरस्य च परस्ताद्विहि-
तस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गा-
नुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं परस्ताद्वा प्राकृताङ्गा-
नुवादेन विहितस्य पुरस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते तस्यां
कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्तित्वात्कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गानुवादे-
न विहिताङ्गद्वयमध्यवर्तित्वाद्वा प्रकरणोपपत्तिरिति यथायोगम-
ध्याहारावृत्तिभ्यां योज्यम् । अभिषेचनीये ऽपि तर्हि माहेन्द्रस्य स्तोत्रं
प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्त्तित्वात्पश्वादिषु प्राकृत-
स्वामिधन्यनुवादेन विधीयमानत्वात्पदद्वयवत्प्रकरणपाठो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह *न चेति* शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनु-
ष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राङ्गत्वाभावेन स्तोत्रद्वारा कथंभावग्रहणायो-
गात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते
प्रकरणवत इति भाष्ये शौनः शेपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिं प्रकरण-
वतैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालभेन नैराकाङ्क्ष्यलक्षणपरिपूर्णत्वायोगादयु-
क्तामाशङ्क्योपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाशङ्कानिरासार्थं लक्षणोक्तयर्थे ऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थ-
क्यमाशङ्क्यानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाम्नानमित्येवं रूपस्य
सन्निधिविशेषाम्नानस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्वं विनाप्येकसन्निध्यु-
पपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणाविशेषणायेत्येवमुपपादयितुमाह *
अनेकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि
तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रक-
रणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * क्रमवद-
ङ्गत्वं विनापि क्रमस्योपपत्तिरूपं यादृशं नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकर-
णवदङ्गत्वं विनापि प्रकरपाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति क-
श्चित्प्रकरणवन्तं प्रत्यङ्गत्वाभावे बहिरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठ-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेरित्याशयः । सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवदेकवाक्यत्वहेतुत्वाच्च क्रमस्या-
काङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाश-
यस्याकाङ्क्षानपेक्षात्सन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वानवगतेः क्रमे चाप्रत्यक्ष-
त्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं त-
त्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विप-
रीतबलाबलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्ति-
रूपत्वेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणतया ऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगति-
हेतुत्वात्संनिधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यत्वाव-
गतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षायाः संनिध्यपेक्षत्वे ऽप्येक-
वाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरण-
स्य दौर्बल्ये ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निकर्षाद्बलीयस्त्वेत्येवं निरासार्थं
बाधेत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन संकुच्य व्याचष्टे * अत इति * क्रमस्य
सन्निधिविशेषमात्रत्वेनावान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येवं तत्र सन्नि-
धिविशेषाम्नानसामर्थ्यादिति भाष्यस्थतत्रशब्दव्याख्यासूचनार्थं व्या-
ख्यातभाष्योक्तक्रमलक्षणपरामर्शायातः शब्दः क्रमसमाख्याविरो-

धोदाहरणपक्षभाष्यमपि पूर्ववद्द्वेधा व्याख्येयमित्याह * क्रमेति * ८७५।१
अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यनुवर्तमाने पुरोडाशाट्ठञिति स्मृतेः पौरोडा-
शिकसमाख्यायाः पुरोडाशविषयग्रन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरो-
डाशपात्रशुन्धनसम्बन्धावबोधविनियोगहेतुत्वस्य लक्षितशब्दकृतत्वेन
बलीयस्त्वात्पारदौर्बल्यसिद्धान्तोपपत्त्योर्विरोधोदाहरणत्वायोगाद्यौ-
गिक्याश्च समाख्याया विनियोगहेतुत्वनिरासाद्रूढित्वाभ्युपगमेन
साकूत्यमात्रेण विनियोगहेतुतया दौर्बल्यायोगान्न किञ्चिदुदाहरणं
सम्भवतीति वक्तुं शक्यत्वे ऽपि पौरोडाशिकसमाख्यायाः समस्ते
दर्शपूर्णमासकाण्डे पुरोडाशानलङ्कृतिवद्गौणत्वाच्छ्रुतितुल्यत्वश-
ङ्कापि नास्तीति अतिशयोक्त्यर्थत्वेन पौरोडाशिकमित्युदाहरणभाष्यं
व्याख्यातुमाह * पौरोडाशिकमिति * पुरोडाशपात्रशुन्धनार्थत्वा-
भावे पौरोडाशिकसमाख्यानुपपत्तिशङ्कापि समस्तकाण्डवाचित्वो-
क्त्या निरस्तलिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगमे ऽपि पात्रशुन्धनार्थत्वानवगमा-
त्पात्रविशेषसन्देहो न युक्तः पात्राणामेव प्रक्षालनाख्यशुन्धनविधा-
नाच्छुन्धनार्थत्वलिङ्गवशेन पात्रशुन्धनार्थत्वरूपविशेषावगमे ऽपि तु-
ल्यहादिपात्रशुन्धने ऽपि लिङ्गाद्विनियोगावगतेः क्रमसमाख्ययोर्द्वयो-
रपि बाधप्रसङ्गात्सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकरणाद्दार्शपौर्णमासिकत्ववि-
शेषलाभ इत्येवं सन्देहोपपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थ-
मन्त्रे समाम्नाते सतीत्येवं तत्रशब्दं व्याचक्षाणस्तत्रेति सन्देहभाष्यं
व्याचष्टे * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वार-
विशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणाविरोधस्य निर्णीते प्रकरणेनेति भाष्य-
व्याख्यायां निराकरिष्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् *सामान्येने-
त्युक्तम् * विनियोगविषयविशेषचिन्तायाः फलतो बलाबलचि-
न्तार्थत्वसूचनार्थतां समाख्यानस्येति भाष्यावयवस्य सूचयितुम् *
इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावादुभयत्रेति
पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किंशब्देन सूचितम् । पौरोडाशिकसमाख्यायाः
पौरोडाशिकपौरोडाशिकसमुदायवाचित्वे ऽप्यर्थवत्त्वाय श्रुत्याविष-
यानवगतद्वारविशेषस्य पुरोडाशशब्दान्वयार्थत्वावगतेस्तत्र बलीयस्त्वे
पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थतोक्ता । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षावि-
नानुपपत्तेः सन्निधिमकल्पयित्वा ऽप्याकाङ्क्षाकल्पकत्वसम्भवात्स-
माख्यायाः क्रमाद्विप्रकर्षायोगाशयेन तुल्यबलत्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं
तावदित्यादि स्यातामित्यन्तं भाष्यमते इत्यादिव्याख्यया विच्छिन्नं द्वे
अप्येते ऽविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येवं समुच्चयपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं
बाढं वेति भाष्यं च समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वात् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमित्येकहेलया पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेव-
मित्यादत्वे विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति *
दृष्टबाधत्वोक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टबाधत्वोक्त्या
सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्ष इत्यपेक्षायामुपदिश्यते हि
हि क्रमे समाम्नानात्साम्नाय्यसम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपप-
त्तिमनागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावति प्रदेशे
ब्राह्मणे साम्नाय्यपात्रशुन्धनं तावत्येव मन्त्रसंहितायां शुन्धनमन्त्र-
पाठाद्देशरचितत्वेन क्रमे सादेश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्या-
यां तु सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वाद्विलम्बेनेत्यर्थः *कः पुनरि-
ति* सम्बन्धस्यावाच्यत्वे ऽप्यन्तर्णीतसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो ऽभि-
धानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धेरेकस्मिन्नेव च क्ष-
णे सादृश्यसम्बन्धाभ्यामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्ष इति तुल्यबल-
त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु श्रुत्यभिधेयस्याङ्गाङ्गि-
सम्बन्धस्य समाख्यावाच्ये सम्बन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन श्रुतितुल्य-
त्वात्समाख्यायाः क्रमस्येव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽप्यर्थविप्रकर्ष
इत्याशयः । निर्ज्ञात इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारोक्त्यानर्थक्यमाश-
ङ्क्य परिहरति * निर्ज्ञात इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं
तावच्छङ्कते * कथं पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्त्योपकारित्वेन
प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य
च द्वारविशेषापेक्षत्वादविरोध इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति *
नैष इति * लिङ्गाच्छुन्धनसंयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन क्रत्वङ्गत्व-
बोधाशक्तेः शुन्धनस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-
साधनांशलक्षणामात्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांश-
लक्षणया चानर्थक्यं परिहृते ऽपूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां
प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्ये परिहृते
पूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणाम्नानात्सर्वार्थत्वावगतिसूचनार्थं
प्रकृतदर्शपूर्णमासाख्ययागषट्कान्यतरार्थत्वावधारणोक्ता । परिहा-
८७६।२ राशयाज्ञानाच्छङ्कामपरिहृतां मत्वा पुनः शङ्कते * नन्विति * परि-
हाराशयं विवृणोति * नावश्यमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरणयन्वयेन
कृतार्थत्वादानर्थक्यपरिहारे ऽप्यन्येषां पुरोडाशाज्ययागाख्यानां प्र-
करणिनां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वाख्यप्रयोजनरूपा-
र्थासिद्धेर्मन्त्रस्य सर्वार्थत्वमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागान्तरपात्रशुन्धना-
ङ्गत्वाभावात्तच्छुन्धनस्यामन्त्रकत्वे ऽपि वैगुण्यानापत्तेर्यागान्तरा-
णां कचिदप्यंशे मन्त्राभावे ऽभियुक्तानां दृष्टान्ते ऽर्थेषु कर्मसु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमन्ये यत्किञ्चिद्‌धुयते च हुताशने । सम्वत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामीत्यादिलिङ्गाच्च वैगुण्यं वाक्यं तच्च प्रोक्षणादिष्वङ्गान्तरेषु मन्त्रसद्भावान्नोपपद्यतइति परिहारसूचनार्थम् * मन्त्रान्तरैरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतकत्वन्वथाख्यसा- मान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्ध- नाख्यद्वारविशेषान्वयविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य स- न्निपत्योपकारित्वेन प्रात्यात्मिकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्ते- षां चापूर्वाणां धर्मान्वये ऽन्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायोगा- द्यावत्प्रकरणमेकैकयागापूर्वसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषा- न्वयविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण सान्नाय्यपात्रशुन्धन- विषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयतयान्यालोचननि- मित्तविक्षेपशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसान्नाय्य- पात्रविषयतयोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वानवधारणादविरोध इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तदर्शपूर्णमा- सवाचित्वेनानेकविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पितैकविषयश्रुतिवि- षयोपसंहारसम्भवादविरोधापत्तिरित्याशङ्क्यानेकविषयत्वे पौरोडा- शिकसमाख्यानर्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षिणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारा- न्वयार्थेयं समाख्येत्यवसायाद्विरोध इति परिहारं सूचयितुमाह * समाख्या पुनरिति * लौकिकस्त्वति भाष्यमवैदिकत्वेनास्याः समाख्याया वैदिके ऽर्थे प्रामाण्यायोगोक्त्यर्थमिति भ्रमं निवर्तयितुं वि- प्रकर्षात्समाख्या दुर्बला नत्ववैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षाच्चेति * समाख्योक्तेन सम्बन्धेन संनिधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्प- नाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्बन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्बन्धस्यै- कत्र सम्बन्धिद्वयनिधानाख्यं सन्निधिं विनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षा- कल्पनाशक्तेर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्त्यर्थस्योपादिश्यते हीति भाष्यस्य सान्नाय्यपात्रशुन्धनेन सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूपः सन्निधिः क्रमे पाठेनैवोपदिश्यते ऽवगम्यते समाख्यायां नावग- म्यतइत्येवं संशब्दस्यैकीभावार्थत्वाद्‌ बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वा- त्सम्बन्धशब्देन सन्निध्युक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं द- र्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्वे ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रक- र्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरस्त- त्वाल्लौकिकस्त्वित्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाङ्गाङ्गिसम्ब- न्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थ-

त्वेनोपपादयति * लौकिकस्त्विति * यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्यं लौ-
किकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तिनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्यातात्पर्य-
शङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्विति * नैष इत्यादि न प्रमाण-
मित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * की-
दृगुत्तरमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * एतदेव भाष्यमवयवशो
व्याचिख्यासुः पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयवं तात्पर्यतस्तावद् व्या-
चष्टे * पौरोडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयवस्याशयं ताव-
दाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वेनानाप्तत्वे-
नानाप्तत्वदोषाभावात्पुरोडाशाट्ठञिति यौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूल-
भूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्नाप्रमाणमि-
त्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वा-
च्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्या-
पत्तेर्न तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमा-
नस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वस-
म्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्युक्तम् * तदेतद्वैदिकत्वे ऽपि श-
ब्दस्य प्रामाण्यं दृष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सान्नाय्यपात्रशु-
न्धनकर्मे शुन्धनमन्त्राम्नानं दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणं शुन्धध्वं
दैव्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूह-
रूपः शब्दो वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडा-
शिकशब्दोऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणमित्य-
र्थः । न हीति भाष्यावयवं पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वो-
८७७।२ क्त्यर्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्य क्रमा-
म्नानादिदर्शनपूर्वं श्रोतॄणां सर्वत्र क्रमाम्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्र-
वृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे
प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयवं व्याचष्टे * समानेति *
पदानामन्योन्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहेतुभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदेना-
नभिधाने ऽप्येकवाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वाद्वेदार्थस्य चानन्यप्र-
माणकत्वादर्थोक्तिद्वारैकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तेत्याशङ्क्य वे-
दानुक्तस्याप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन ज्ञातुं
शक्यत्वान्न वेदो वक्तेति परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम् *
उपपद्यत इतिभाष्यावयवं पूर्वमैन्द्रियकत्वोक्तावतः शब्दाध्याहारेण
पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदविषयत्वाभा-
वोक्तिपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तद्धीप्रामाण्यं पुंसां स्यादित्याशङ्का-
निरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * दृश्यतइत्यनेन

प्रत्यक्षमूलतोक्ता । पुरुषदोषनिरासायानादित्वे सत्यपीत्यनेनोक्ते ऽन्धपरम्परान्यायनिवृत्त्यै दर्शनसम्भवोक्तिः । ये त्विति भाष्यावयवमतीन्द्रियत्वं सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकबाधापादनेनेन्द्रियकदर्थीकरणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * शुक्रादिवाक्यानामपि तदप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयत्वानभ्युपगन्तव्येत्यतिप्रसङ्गाशङ्कां वैषम्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकेति * तस्मादिति परिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यत इत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायाः सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः कल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणाकाङ्क्षादिकल्पनासिद्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिद्वाभिक्तेन सम्बन्धो ऽवकल्पत इति सूत्रव्याख्यावार्त्तिकेन सादेश्यस्य कल्पनीयत्वोपपादनाद्वृक्षादिपरामर्शित्वायोगेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्यासामर्थ्यान्नोत्कर्षो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * श्रुत्यादिबाधप्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्थत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्तावुक्तार्थं सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतश्रुत्यादिपरामर्श एव युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थम् * विज्ञानेत्युक्तम् * बाधान्तरप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगसिद्ध्यै मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोक्ता । बाधान्तराणां बुद्धिस्थत्वे ऽपि श्रुत्यादिबाधप्रकारोक्त्यैव ज्ञातप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोपयोगाभावात्तत्प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञापनरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे चानाप्तोक्तत्वदोषाभावात्सामान्यादिशास्त्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपरामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिष्वपि सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भवे प्रकारान्तरकल्पनायोगाल्लिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै श्रुतेरवश्यानुमेयत्वादनुमितायाश्च श्रुतेः सामान्यशास्त्रादिवद्विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारायोगात्प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगात्तुल्यबलत्वेन विकल्पापत्तेर्व्युत्पादितमपि श्रुत्यादिषु परदौर्बल्यं न सम्भवति शास्त्रार्थप्रतिपत्तुः परम्परामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य फलदोषवद्वक्तृसंक्रान्त्ययोगाच्छाब्दज्ञानमिथ्यात्वापादकदोषत्वानुपपत्तेर्लिङ्गादिषु प्राप्तबाधायोगेनाप्राप्तबाधाभ्युगमे तु तेनैव हेतुना सामान्यशास्त्रादिष्वपि अप्राप्तबाधापत्तेः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभावेन विशेषशास्त्रानवरुद्धे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः सार्वत्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा चेदेन कश्चिद्बाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेकप्रकारत्वस्य वायोगान्न कश्चिद्बाधः सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्रश्नस्य श्रुत्यादावपि साधारण्यापत्तेः श्रुत्यादिविषयत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधान्तरविषयत्वेन प्रश्नं व्याख्यातुमाह *प्रत्यक्षेणेति* स्तम्भो ऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषयप्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्सम्प्रयोगजत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासाः प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षाभासो ऽनुमानेनानुमानाभास इत्येवं यथास्वं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः औदुम्बरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्ववेष्टनादिस्मृतिः । आप्तस्य मन्वादेरविगीतया नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्यया स्मृत्या केशारं पातयेद्देहामित्याद्यनाप्तपाखण्ड्यादिस्मृतिः । भार्याश्चतस्रो विप्रस्येत्याद्याप्तस्मृतिरपि ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिमित्याद्यया अदृष्टार्थया न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यादिस्मृत्या जिघांसन्तं जिघांसीयादित्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादित्याद्यया होमादीन् कर्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिग्रहादिविषयत्वात्निप्रभवया स्मृत्या न शेषां अत्र अन्यजातमस्तीत्यादि शेषा ऽपत्यमन्योत्पादितं नास्तीत्याद्यभिधायित्वेन दत्तकपुत्रनिषेधादिलिङ्गत्वात्तत्प्रभया यस्य येनापादितो विप्रकर्ष इत्याह * स चेति * तदेतेषामित्यादेरधिकरणार्थोपसंहारभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमादिबाधप्रकारोक्त्यर्थादर्थस्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्य व्याख्येयत्वं सूचयितुमधिकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति * एवमिति * सामान्यादिविषयायाः श्रुतेरपि विशेषादिविषयेण बाधात्यस्य विशेषविषयायाश्च समाख्यायाः सामान्यविषयां समाख्यां प्रति बाधकत्वस्य सजातीयबलवार्त्तिके ऽभिहितत्वान्नित्यं श्रुतेर्बाधकता समाख्यायाश्च बाध्यता न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं यथाभाष्यावस्थितानाम * मध्यइत्युक्तम * अथेत्यादि न तन्मिथ्येत्यन्तस्य भाष्यस्याक्षेपपूर्वमेतदधिकरणोक्तश्रुतिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं तथा परमतेन व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * इदानीमिति * श्रुतिलिङ्गादिमात्रविषयत्वे तत्र तत्रेति वीप्सायोगमाशङ्क्य पञ्चधा विभक्तश्रुतिलिङ्गादियुगलविषयत्वेन वीप्सोपपादनार्थम् * द्वयोर्द्वयोरित्युक्तम् * यदिति भाष्यं व्याचष्टे

* तथाहि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति * प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वंरूपाल्लिङ्गादिविनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैन्द्र्यादिकं प्राप्तं सलैङ्गिकादिविनियोगज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यतइत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थश्रुत्यादिविरोधेऽननुमितश्रुतितया विनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायोगेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्रागवस्तुतो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौत्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोत्पन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्यादिजनितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षालोचनया वास्तवनैराकाङ्क्ष्यमध्यवसायश्रुत्यनुमानमृषात्वावगतिसूचनार्थत्वेन भाष्यस्थपूर्वशब्दव्याख्यार्थम् * पूर्वमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्भिन्नोपपत्तेरित्युक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपाणां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोगकारणताभावात्साक्षात्कारणभूतायाश्च श्रुतेरभावादसिद्धेयमुपपत्तिरित्याह * यद्पीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलतैवापद्यतइत्याह * अथ त्विति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुतेर्वस्तुतोऽसत्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चाद्भावाभ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनानुमितयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशेन नैराकाङ्क्षाध्यवसायायोगाच्छ्रुत्यनुमानमिथ्यात्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्यादूषणोपसंहरपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाधग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यद्यप्येष ग्रन्थः श्रुत्यादिबलाबलप्रकरणान्तःपातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटतइति कृत्वोत्कृष्यतइत्यर्थः । तत्रेति सर्वभाक्षा प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृतबाधान्तरविषयभूतप्रत्यजिनो जातास्तस्य तेनेतरस्य त्वित्याद्या तथा मनुष्यराजआगते अन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणां वा वेहतंवाक्षदन्त इत्याद्यर्थवादप्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्याद्यामागामनागामदिति वधिष्टेत्यादिविधिश्रुतिप्रभवयागो ब्राह्मणाऽनलाश्मांसिनोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् न निन्दा ताडने कुर्यादित्याद्यया सूर्याविदेव भूमवक्रन्दयादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽन्हि

(right margin: ८७९।८ beside the line "* यद्यपि चेति…"; ८७९।१ beside the line "णोपसंहरपूर्वं…")

वधूवस्त्रपरिधानाद्याचारः । बहुव्यवहाराभियुक्तानामपि म्लेच्छानां हस्त्यादौ पील्वादिशब्दप्रयोगाचारो ऽभियुक्ततराणामार्याणां वृक्ष-विषयप्रयोगाचारेण । अक्ताः शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन घृतस्तवनेन दुर्बलक्रमाशयं वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदवाक्यं बलवत्पदार्थाश्रयेण क्षुतादिनिमित्ताचमनवाक्येन उपसंहारस्थमुगा-दिपदमुपक्रमस्थेन वेदपदेन सान्नाय्याज्ययोरित्यन्तास्पष्टार्थे अवघाता-द्योपधे नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुरोडाशस्यारादुपकारित्वं सन्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहोतीति विशिष्टविधिपक्षे विशेषण-विशेष्यविशेष्यरूपानेकार्थविधानं गुणविधिपक्षे ऽल्पार्थविधानेन एकस्यार्थस्यानेकगोगाव्यादिशब्दत्वम् एकगोशब्दत्वेन एकस्य च शब्दस्यानेकव्यक्त्याकृत्यर्थत्वमेकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्र-तिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्य-निर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देव-ताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरा-मर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविव-क्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्च-म्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स्वा-न्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबा-धो दातुरिष्टिरितिपक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्प्यत्वादल्पबाधे-न सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयादियजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यो-च्चैस्स्वरूपेण परशाखाविहितं वार्तामात्रेणावगतं यावत्स्वयं श्रूयते तावत्स्वशाखाविहितेनाग्नीषोमीयादष्टाकपालत्वाद्येकादशकपा-लत्वादिना नित्यं सामधेनीपाञ्चदश्यं वैश्यनिमित्तेन साप्तद-श्येन नित्यं पाञ्चदश्यं नैमित्तिकवशात्साप्तदश्यमपुरुषार्थैकै-विंशत्यादिनानारभ्याधीतं साप्तदश्यं प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सर्वस्वं दाक्षिण्यादाक्षिण्यनिमित्तभूतप्रतिहर्त्रुद्गात्रपच्छेदपौर्वा-पर्यात्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्ययोः पौर्वापर्येणापद्यमानयोर्विरोधे पू-र्वपरेण प्राकृतं बर्हिरादि वैकृतेन शरादिना । प्रयोगवचनाश्रितं श्येने-प्रकृतस्वङ्गेषु उद्गातृकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्विक्कर्तृकत्वेन । निः-प्रयोजनं निगदेषु परसम्बोधनार्थेषु उपांशुत्वं सप्रयोजनेनोच्चैस्त्वेन ।

आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताश्रयमैन्द्रपुरो-
डाशादौ सान्नाय्यविध्यन्तादिद्रव्याश्रयेणौषधविध्यन्तादिना । पञ्चा-
दष्याम्नातमुपांशुयाजविकारभूतं सारस्वतं कर्मामावास्यायामुपांशु-
याजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतया भासमानं पूर्वाम्नातेनाग्नीषो-
मीयविकारभूतेनाग्नावैष्णवेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्तकेनाऽल्पं पञ्चद-
शरात्रे ऽग्निष्टुत्कर्माङ्गमैन्द्र्यासुब्रह्मण्याप्रवर्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्द्री-
सुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन गौणं बर्हिर्मन्त्रप्रकाश्यं कुशसदृशं मुख्येन
कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पदादिना सा-
वकाशं यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविहितमुपां-
शुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे
ऽनाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो दीक्षणी-
यादौ पर्वकालत्वं प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति
यत्तत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यत इत्यर्थः । सर्वशा-
ब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः । किञ्चेति भाष्ये-
णाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविष-
यमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्यं सामान्यशा-
स्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं हो-
मादि अप्राप्तं ततो विरोधाभावात्किं बाध्यत इत्येवमर्थत्वेन भास-
मानं बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्या-
पि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानपहृतराज्याना-
मपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहो-
मादिवदविरोधविषयभूते ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरण-
त्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनातुल्यत्वात्सार्वत्रिकबाधापत्त्यर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपे- ८८०।१
णाबाधायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोज-
कत्वरूपेणाभावापत्त्युक्तौ विनियोजकस्येत्युक्तम् । अनेन च किं
बाध्यत इति भाष्यस्य किंशब्दस्य स्तोकवाचि किञ्चित् शब्दैकदेश-
त्वात्किमिव च रेतो विक्रियत इत्यादिदर्शनाद्वा स्तोकवाचित्वाभ्यु-
पगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याव्ययत्वाभ्युपग-
मेन च सप्तम्यर्थत्वाचित्वमभ्युपगम्य सर्वत्र बाध्यत इति भाष्यार्थः
सूचितः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिबन्धनत्वादविरोधविषये
प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽसत्तुल्यत्वा-
पत्तिरित्याशयेन * अर्थेति * सामान्यादिशास्त्रस्यापर्यवसाना-
द्विशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

ज्ञानभेदायोगात्क्वचिदंशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क्वचिन्नेत्यनुपपत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकत्वञ्चास्यास्त्यासन्तुल्यत्वानापत्तौ °विरोधविषयं ऽत्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगाद्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्तिः । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाच्च विपरीतबाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञानभेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * नहीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति * सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधो ऽस्त्वित्याशङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानोत्पादने शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशक्तेरप्राप्तबाधवादिना ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्त्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्दः । नहीति वार्त्तिकावयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य सदसत्त्वविरोधासञ्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमेकस्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदाच्च विरुध्यत इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकोक्तग्रहणाग्रहणविरोधवद्दृष्टान्तत्वेन चोक्तं धानन्धसमीपच्छ्रूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधात् गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क्वचिदंशे ज्ञानजनकत्वं क्वचिन्नेत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्यांशभेदे ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधायोगो न चाज्ञेत्यनेनोक्तः । प्रमातृभेदाभावे ऽपि विषयभेदेन तदधीननिरूपणाज्ञानभेदादज्ञातज्ञानाख्यशास्त्रनात्मकशास्त्ररूपभेदावगतेः सदसत्त्वविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सकृदुच्चरितस्य शास्त्रस्यानेकार्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । सामान्यशास्त्रस्य च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदेशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयत्वाभावाद्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थाविदेशपक्षयोः शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदाचिद्भिन्नत्वं भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागगामिपदार्थसमुदायव्यापारातिदेशयोरपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसायित्वादतिदेशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामङ्गाख्यानां च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * आकृतीति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे सामान्यवाचिना ब्राह्मणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणायाः प्रकृतिसादृश्योक्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थान्तरकार्यलक्ष-

णाद्वारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन नाभावाद्व्यक्तीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहारायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण स्वविषयान्निवृत्तिलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्विरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चिद्व्यक्तेः कस्य चित्पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन ततो ऽवश्यमित्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणबाधनिरासेन निवर्त्तनापरोत्कालनलक्षणो ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः । सूत्रकृत्संमत्या किं चिद्वर्जनायोगं दर्शयितुमाह * तथा चेति * अनारभ्यादिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्तेस्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्तहेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्ष्याच्चोदकाभावापत्त्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादिति चेदिति सूत्रेणाशङ्क्य न चोदनैकार्थ्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्रुवाद्यविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्ष्यकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽप्यनारभ्यविध्यप्राप्तप्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्त्येकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्त्येकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य संक्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधिदृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चेदित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनामनहोमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिकत्वादनुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्रुवादिप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्जनानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमेनानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः तथा ऽनारभ्यविधिर्वेति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारायानारभ्यविधानं प्रकृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

त्तमुपसंहरिष्यंश्चोदनार्थकात्स्न्र्याद्धेतोर्न प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धत्व-
शङ्कोत्तरं सूत्रकृद्वक्ष्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च वर्जनव्यापाराभावात्स-
म्भवद्वर्जनव्यापारस्य च वक्त्राशयस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न कि-
८८१।१ ञ्चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावदिति *
वक्त्राशयानुरोधेन पुंवाक्यस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापारं वि-
नापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्रयुक्तं
तत्कौण्डिन्यवर्ज्जमित्येवं वक्तृहृदये वर्त्तमानतया वर्जनं भवेदिति
हृदये वर्त्तमानो ऽर्थो हृदयार्थ इतिमध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनो-
क्ते वर्जनस्याशब्दार्थत्वे सत्यनावृत्य त्वमाशङ्क्यानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वे-
नाहत्यत्वसूचनायेश्वरेत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्क-
ल्प्यव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदसत्त्वविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशा-
स्त्रस्यैवापर्यवसानाद्व्यक्तिपरपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वोपपत्तेः शास्त्रान्तरक-
ल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादि-
ष्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वादवश्यम्भाविबाधैकरूप्यसिद्धौ यदि सामान्य-
शास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवदविरोधविषये
ऽपि बाधापत्तेर्नावकल्पतइति यदीतिभाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्त्यर्थमथेतिभाष्यं प्राप्तस्य सामान्या-
दिशास्त्रस्याशक्य बाधेत्येवमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाध-
कविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य प्राप्तं चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधै-
करूप्यसिद्धौ प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयश्रु-
तिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्त्ययोगात्कल्पितायाश्च श्रुतेः प्र-
त्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यबलत्वापत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा क-
ल्प्याया एव पाश्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तेः कथं लिङ्गादि बाधितुं
शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वा-
न्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगा-
त्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति *
दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च
तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्द-
स्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाख्यविज्ञानानेनुत्पादकत्वात्सर्वांशोपेतभा-
वनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्प-
र्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचने विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्ते-
र्विज्ञानापेक्षया वेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना ब-
लवद्विरोधिश्रुत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलक्षण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिर्ज्ञानमात्रस्य च विज्ञानत्वाभावादविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव विद्यते कारणाभावतस्त्वेव तत्सिद्धं नञ्चदुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानाद्दोषाभावे ऽप्यप्रामाण्योपपत्तिरिति सूचनार्थः कथञ्चिच्छब्दः । तत इत्यादिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमेव बाध्येत तच्च कथं शक्येत बाधितुमिति साध्याहारभाष्यव्याख्या सूचिता । कथं शक्येनेति यद्भाष्यकृतोक्तं तत्र श्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तच्चेत्यध्याहारसूचनायोक्तं कथं तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षायां न चेनदुत्थापितं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकारः । प्रश्नभाष्यस्य वेदे क्वचिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्वं सूचयन्नुपसंहरति * अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्यं युक्तं तच्च न घटतइति कृत्वा न क्वचिद् बाधो वेदे घटतइत्यर्थः । प्राप्तमित्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयानतिक्रमादयुक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशयं तावन्निरस्यति * तदिति * प्रमाणवत्त्वान्नारूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेदे न किञ्चिन्निरुणद्धि तस्मान्न बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थः । बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभवसिद्धत्वेन प्रमाणवत्त्वं बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * य एते ऽनुमानादयो ऽङ्गधर्मपर्यन्ताः षट्त्रिंशदन्योन्यं भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तेषु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमाणवत्त्वाद्यथैकरूप्यं नाङ्गीकृतं तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्यमानत्वेन प्रमाणवत्त्वाद्वेदे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तेश्च बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारेष्वप्यैकरूप्यं नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपादयितुमुत्तरभाष्यं श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * लिङ्गादेरप्यप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदसत्त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौण्डिन्यादौ शास्त्रान्तरप्रतिबद्धायाः प्राप्तेः प्राप्त्यन्तरस्याविरोधविषयभूते माठरादावभ्युपगमात्सदसत्त्वविरोधापत्तिरुक्ता कदा चनस्तरीरसीत्येतन्मन्त्रस्यैन्द्र्याक्तिशक्यात्मकस्य तु लिङ्गस्य तस्मिन्नित्यस्य च स्योनाद्येकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्याग्नीपूषतामित्यस्य च दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानात्मकस्य प्रकरणस्य शौनःशेपाख्यानादेश्चाभिषेचनीयसन्निध्यात्मकस्य शुन्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिकाख्यात्मिकाया क्वचिद्विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्राप्तितः प्राप्त्यन्तरानभ्युपगमान्न तत्राप्राप्तबाधे ऽपि सदसत्त्वविरोधो

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वेन प्रथमभाष्यव्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वशङ्कापत्तेस्तन्निरासार्थम् * ये ऽपीत्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रुत्यादिच्छायानुपातिनो ये बाधास्ते सर्वे ऽर्थविप्रकर्षाख्यस्य हेतोरस्मिंश्च निर्णीते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदेवं कल्पयितुं शक्यमित्युपपत्त्यालं शब्देनाभिहितमितीत्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसामर्थ्यकथनात्सद्भावेनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सदृशवाचिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरोद्दिष्टा च परशाखाविहितान्तबाधाव्यवहितोद्दिष्टाश्चानारभ्याधीतप्रयोगवचनाश्रितप्राकृताक्रमदैवताश्रयगौणबाधा गृहीताः । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधे पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वेन कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिस्मृतेश्च छिन्नाकुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादिविषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वादनाप्तस्मृतेश्च श्रुत्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरप्यापद्विषये ऽल्पदोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वाच्छेदकश्रुत्यकल्पकत्वादाततायिवधस्मृतेश्चात्मरक्षाप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवेन वधपरश्रुत्यकल्पकत्वाल्लिङ्गार्थवादप्रभवयोश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्यकल्पकत्वाद्वधूवस्त्रपरिधानाचारस्य चाऽश्लीला तनूर्भवति रुशती पापयामुयापतिर्यद्वध्वो वाससास्वमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्वधूवशत्वफलत्वावगतेर्वधूबन्धुभिस्तद्वशत्वसिद्ध्यै प्रवर्तितत्वसम्भवेन श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्धस्त्यादौ च पित्रादिशब्दप्रयोगाचारस्य सादृश्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्तेः सन्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च बलवत्पदार्थविप्राप्त्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोपक्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्चौषधे नियमादृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यसान्नाय्ययोरत्यन्तादृष्टार्थावघातादिविध्यशक्तत्वादग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगतदेवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानार्थक्यस्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यंशत्वादल्पार्थविधानेन च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वाचकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्तेः शब्दाशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वादेकस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तदविनाभावेनार्थान्तरप्रत्ययोपपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रतिगृह्या-

लिङ्गमात्रबाधेन चाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुबाधकल्पनस्याशक्यत्वादुच्चैर्ऋचा क्रियतइति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोत्पत्तिवेदस्वरविधयशक्तत्वात्परशाखाविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागश्रद्धेयत्वेनानुष्ठेयत्वादनारभ्याधीतस्य च विकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्वयनिराकाङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक्तेः प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविधयशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रकमकल्पितक्रमविधायिश्रुतिकल्पनाशक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृशप्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य कर्मणो मन्दसदृशत्वेन यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृतित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलब्धोपकारस्य पश्चादाम्नातस्य कर्मणः स्वकीयतन्त्रप्रवर्त्तकत्वाशक्तेः मुख्ये ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरणयाकाङ्क्षायां निवृत्तायां गौणे ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्तेः सर्वेष्वेष्वप्राप्तबाध इत्याशयः। प्राप्तबाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् * ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतोर्भावे ऽपि बलवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादावपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भाव्यमित्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षासहकृतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ शुद्धस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तिर्युक्ता ब्राह्मणशब्दादेस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वात्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वायोगान्नेहाप्राप्तिर्युक्तेत्येवमाशयं सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यमवतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम्। प्रमाणाभावे सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि नित्ये च सामिधेनीपाञ्चदश्यं क्रतुप्रकरणाम्नानस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि नित्यनैमित्तिकयोश्च क्रत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोर्गुणकामप्रयोगे ऽपि पूर्वस्मिंश्च सर्वस्वदाक्षिण्ये निमित्तभूतस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदस्योद्गात्रपच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य शारोपदेशो ऽपि सामान्यविहिते चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे ऽपि निष्प्रयोजने च परसम्बोधनार्थेषूपांशुत्वे यजुर्वेदविहितत्वस्य नि-

गत्‍ेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकत्वे चाग्निष्टुत्वस्य भूयो विरोधे
ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीषोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीया-
दिष्वपर्यग्निहोत्रहवण्यङ्गत्वे च निवार्यत्वस्याधाने ऽप्यङ्गधर्मे च
दीक्षणीयायाः पर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधा-
नसोमयागधर्मपर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भ-
वतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरो-
धाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्द-
योस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामा-
न्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्र-
माणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्यं तुल्य-
न्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्त-
स्य बाधायोगाशयमर्थेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुत्था-
यितुं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां बा-
८८२।१ धायागोपपत्तिमनुभाषते * यत्त्विति * अनुष्ठानाख्यफलवि-
योगाशक्तिस्त्वर्थसत्त्वपरिच्छेदाख्यफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन
निराकरिष्यमाणत्वान्नानुभाषिता । नैवेत्युत्तरभाष्यं नोत्पन्नं ज्ञानं
प्रतिबध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण चाबाधकवशान्नश्यति किं
तु मिथ्यात्वेनावगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनावता-
रयति * नत्रेति * विषयासत्त्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूप-
विज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानु-
पपत्तेर्वेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विवक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्त-
स्यैवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरेण ज्ञानमित्येतावदुक्तम् ।
भाष्यं त्वकारप्रश्लेषेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्विज्ञा-
नमिथ्यात्वायोगशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावग्रा-
हकं प्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपाद्‌ बाध्यप्रत्ययाद्विज्ञा-
नरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्या-
ख्येयम् । एतदेव विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोक्त्या
सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्ष-
णविज्ञानत्वाभावाध्यवसाने ऽभिहिते यथा तर्हि गौरिति पदमात्रस्य
गोसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि वि-
रोधो न भासते तथास्यापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावावगमे ऽप्य-
विरोधापत्तेर्बाधो न युज्यतेत्याशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहार-
लक्षणो बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य भ्रान्त्यवगत-
कौण्डिन्यादिविषयचत्वापहारलक्षणो ऽनन्यगतिना विशेषादिशास्त्रेण

बाध इति भ्रान्तिशब्देन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामान्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणशब्दादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्मणादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * बाध्यशास्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयताया भ्रान्तत्वे प्रामाण्ययोगात्प्रामाण्यसाधोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतोयादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिजन्यस्य मृगतृष्णादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेः कौण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याख्यदोषसहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोपपत्तिसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः। ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणबाधाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटेतेत्याशङ्क्य विषयसत्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विषयसत्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन विवक्षित इति सूचयन्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * भ्रमेरनवस्थानार्थत्वात्सत्त्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रान्तिशब्दः। यच्चैतदविज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौण्डिन्यादिरर्थो सन्निति प्रत्ययान्तरं शास्त्रं वार्थसत्त्वापरिच्छेदकमिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्याशब्दमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनार्थं * शास्त्रं वेत्युक्तम् * किमित्याशङ्क्य भाष्यं सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभासमानस्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषादिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाश्वासापत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * किं त्विति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसत्त्वसाधारण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरबलेनेति वैषम्यसूचनार्था प्रत्ययान्तरोक्तिः। यस्येत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तरविरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायोगात्तन्निरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञानजनकत्वाभावाद्विज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम्। विनेति व्यवस्थोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्वलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

पक्षत्वेनोक्तयोर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमि-
थ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विषयास-
त्त्वज्ञापनेनैव विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापक-
८८२।२ त्वस्याप्युपपत्तेः कस्मादिह तज्ज्ञापकतोक्तेत्याशङ्क्याह * यत्त्विति *
शाब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रणीतत्वाख्यस्य वि-
ज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य वेदेऽनुपपत्तेर्न तत्र ज्ञानस्य मिथ्या-
त्वज्ञापकत्वं सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारणं मिथ्यात्वं
न सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्य-
भिचारित्वलक्षणं मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राद्य-
वरुद्धे विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्त-
माग्नेयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि
प्रवर्त्तन्त इति । जञ्जभ्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि
केन चिदपि निवर्त्यन्ते किं तर्ह्युदित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धोऽवधा-
र्यत इति दर्शमेनेदानीं किमसिद्दिश्यत इति व्याख्यायत इति दश-
माद्यवार्त्तिकालोचनयापि विशेषशास्त्रादेर्विरोधिशास्त्रविषये विज्ञानानु-
त्पादकतावसीयते श्वेतोऽधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभानेऽपि
यत्रैवार्थेऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्व-
दर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगतेः
सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थं तदनवरुद्धेऽर्थे ता-
त्पर्यावसायात्तात्पर्याख्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविष-
यवर्जनोपपत्तेः कक्षान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्लभः सामान्य-
वचनः शब्दो जायते लक्षणावलादिति वार्त्तिके दुर्लभो यथा सामा-
न्यवाचिनः शब्दस्य विरोधिशास्त्रान्तरविषयवर्जनावगनेन तत्र वि-
ज्ञानजनकत्वोपपत्तिः चोदनार्थकात्स्न्योक्तिस्तु ज्ञानमात्रापरत्वेन
व्याख्येया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते म-
तिमित्युक्तमन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते । अन्यश्च परि-
पूर्णेन समस्तार्थोपसंहृतादिति च वक्ष्यते इहापि यथा चैषां
विप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेवं सजातीयैरपि यत्र हे-
तुसाम्यं तत्र दर्शयितव्यमित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाब-
लोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तबाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्त-
बाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापेक्षयेत्यवसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यसाधिका ।
स्मृतौ पदार्थबाधे च प्रामाण्यानुपलब्धितः ॥
अतो विरोधिविषये विज्ञानोत्पत्त्यभावतः ।

दोषाभावेऽपि सामान्यशास्त्रादेव प्रमाणता ॥
न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम् ।
किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम् ॥

एवं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरेणोपपादितम् । प्रधानलक्षणे चास्माभिस्तस्मादुपरम्यते । बाधग्रन्थस्य श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तबाधविषयत्वेऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्प्राक्पाठायोगशङ्कानिरासपूर्वं नन्वेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यन्ते श्रुत्यादीनि च विनियोगकारणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवत्तेति भाष्यात्पञ्चानामेव शेषप्रकाराणामथातः शेषलक्षणमिति सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतेस्तेषां च सर्वेषामुक्तत्वाद्यत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वनाङ्गशेषरूपयोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवादुपकारित्वादिरूपं च शेषे तद्धेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकत्वाभावात्प्रमाणवाचिना कारणशब्देनैतयोरप्युपसंहारसंभवादहीनो वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपरत्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिकमिति * प्राक्पाठोपपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः । अध्यायोपसंहारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीयेऽध्याय इति भाष्येण प्रयुक्तिलक्षणस्य शेषलक्षणानन्तर्योक्तेः मध्येऽध्यायान्तरानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तरोक्तिः ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १५ ॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गतिं शङ्कते * ननु चेति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्को विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थतया बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तदिति * कस्मिन्प्रदेशे कस्य प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क्वचिच्छ्रुत्या क्वचिल्लिङ्गेन क्वचिद्वाक्येन सहेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * भाष्योदाहृताग्निष्टोमयुक्तवाक्यवच्छाखान्तरीयं साह्नयुक्तमपि वाक्यमिहोदाहरणमिति दर्शयितुमाह *ज्योतिष्टोम इति* साह्नशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वेन तद्योगिनी त्र्युपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्याशङ्क्य वाक्यशेषात् साह्नशब्दार्थप्रसिद्धेस्त्र्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक-
८८३।२ रणस्य श्रुतिविरोधाविरोधसन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया बाधश्चोक्तत्वं दर्शयितुमाह * किमिति * कथं
बाशब्देन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिक्षेपस्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्देहनिवृत्तिद्वा-
रेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि, प्रतिज्ञार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
नेत्युक्तं परदौर्बल्योक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनोपक्रमो युक्त इत्याशयः ।
प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्रावयवद्वयं
व्याख्यातुं नन्विति भाष्ये नाहीनस्येति षष्ठीश्रुतिविरोधमाशङ्क्य त-
त्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यार्थं न हीयतइतिभाष्यं व्याचष्टे *
अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाह्नः समूहवाचित्वप्रत्ययान्तत्वावस्था-
याश्चऽसमासत्वायोगमाशङ्क्य स्वरस्याशाब्दत्वेन श्रुतित्वाभावाद्विरोधे
अनादरणीयत्वं सूचयितुमाह * अत इति * यतो ऽहीनशब्दस्य
ज्योतिष्टोमाभिधानसामर्थ्यास्तित्वाच्छ्रुतिविरोधः शक्यः परिहर्तुमि-
त्यतः शब्दार्थः । नञ्समासे गौणोक्तिः कथमित्याशङ्कानिरासाय *
अहानीत्युक्तम् * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्टे * सहीति * त्या-
गवाचिनो जहातेः कर्मकर्तरि निष्ठोत्पत्तौ प्रतियोगिना सोमयागा-
न्तराणां समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्तृत्वेन वा-
न्वयायोगाद्गायरूपत्यागापेक्षितापादानत्वेनान्वयं कुतश्चिदिति पञ्च-
म्योक्त्वा निष्ठार्थोक्तौ हीयतइत्युक्तं कर्मणि निष्ठायामेनमिति द्वितीय-
या निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनां कर्तृत्वेनान्वयोक्तौ * जहतीत्युक्तम् *
हीनोक्तेर्न्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वोक्तौ * कृत्स्ने-
त्युक्तम् * दक्षिणायेतिभाष्योक्तामहानिव्याख्यां दक्षिणादीनां सोम-
यागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिर्निमित्तस्यानुपा-
दानेन प्रतिपत्त्ययोगादिच्छामात्रं वानुसृत्य दक्षिणादिभिरहीनत्वावि-
कल्पे क्रियमाणे ऽनवस्थितसमासार्थापत्तेः सहस्रदक्षिणादिभ्यश्च
साद्यस्कादिभ्यः क्रतुभ्यो ज्योतिष्टोमस्य दक्षिणाभिर्न्यूनत्वात्क्रतुकर-
णाख्यैश्च सवनीयपशुभिः संस्थान्तरे ऽत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोम-
स्य न्यूनत्वाद्दूषयति * यत्विति * फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
न्यूनत्वं कल्प्यत्वाद्योक्तम् । तेनेत्यहानिव्याख्योपसंहारभाष्यं स्वम-
तमेवानुसृत्य व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिकर्तरि नि-
ष्ठामुत्पाद्य तृतीये प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * कर्मनिष्ठा-
पक्षप्रत्याख्यातेन निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनः कर्तृत्वेन तृतीययान्वयं
वक्तुं * केन चिदित्युक्तम् * स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये,

ऽपि नञ्समासतापि कथं निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्याभिप्राये ऽभिहिते नञ्समासे ऽपि गौण्यावृत्त्यभावाद्गौण्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याने-नेत्याद्युक्तम् ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावा-दहीनसंयुक्ता द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्येनेत्येवं सिद्धान्तसूत्रं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * मुख्यइति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धो नास्तीति कथं च नेत्यनेनोक्तं भाष्यात् द्वादशोपसत्त्वासंयोगप्रतीतेरही-नशब्दासंयोगव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दा-संयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्त्वस्यापकृष्येते-त्यनेनान्वयसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गने-त्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्टोमासंयोगोपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्यं षष्ठीश्रुतेः । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्विशे-षसामान्यायोगात्सम्बन्धविशेषापरत्वापेक्षायां विधीयमानसंख्यापे-क्षिताङ्गाङ्गिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निर्धीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिवीताधिकरणभाष्यव-क्ष्यमाणन्यायेनावगमान्नञ्समासाच्च ज्योतिष्टोमेनाप्येकवाक्यत्वोपप-त्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यमरुणया क्रीणातीति भाष्यवदिदमपि विशेषा-न्वये वाक्यस्यापि व्यापारोक्तेन तु श्रुत्यभावादयमहीनोक्तिश्चाह-रगणवाचित्यभिप्रेतेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वि-तिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तश्रुतिविरोधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * यत्त्विति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाख्यस्य मु-ख्यत्वप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौ-णांशस्यौपचारिकत्वं विवक्षितं नञ्समासात्मकावयवव्युत्पत्त्यैवेति विकल्प्याद्यकल्पनिरासायैतद्भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * प्रकरणबाधापत्तेर्मुख्यसम्भवोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधे-नेत्युक्तम् । यो विदग्धः स नैर्ऋतो इत्यादौ नैर्ऋतादिशब्दानां प्रकर-णानुरोधेनापि श्रुत्यर्थत्यागो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति * विधावव्यवहितरुपभुनीत्यदशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन चतुष्ट्वयलक्षणा-र्थता दृष्टेत्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुष्ट्वयवाचिशब्दान्तरा-भावाददशब्देन तल्लक्षणाभ्युपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्वह रात्रि-शब्दस्य भावान्नाहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । आद्यकल्प-निरासमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वितिभाष्येण द्वितीयं क-

रूपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीतिभाष्यं मध्योदात्तत्वोक्त्या समुदा-
च्चिखप्रत्ययान्तत्वेनावयवव्युत्पत्त्याहर्गणवाचित्वोक्त्यर्थत्वेनाभासमान-
महर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयौगिकत्वा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः
समुदायप्रसिद्ध्ययोगादहीनशब्दावयवभूतस्याहः शब्दस्याहःपरिमिते
सोमयागाभ्यासमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नञ्समासनिरासादित्येवं
व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नञ्समासो ऽनेन निषिद्ध्यते न विशेष्य-
भूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्ध्यैव नञ्समासनिरासेन नञ्स-
मासचिन्हभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योपच-
यार्थत्वेनार्थवत्त्वं चशब्देन सूचयंस्तथासतीति भाष्यं व्याचष्टे *
न च नञ्समासस्येति * नञित्यन्वाख्यानाख्यलक्षणसद्भावाच्चिन्ह-
वाची लक्षणशब्दः चिन्हाभावमुपपादयति * नञ्समासे हि स-
तीति * नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वाद् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
तः प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युप-
मानाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽव्ययाख्यस्य नञः पूर्वपदस्यो-
दात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यानादित्याशयः । मध्येतिभाष्यं खप्रत्यया-
न्तत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्येति * कथं मध्योदात्तत्वा-
त्खप्रत्ययान्तत्वाध्यवसानमित्याशङ्क्याह * तथा सतीति *
आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वविधानादाकारे प्रकृतिस्वरः सि-
द्ध्यतीत्युक्ते आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने ईनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादा-
वीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वादेशेषु स्वरसि-
द्ध्यर्थमुपदेशो विद्यते येषां फगादिप्रत्ययानां तद्भावस्य च तदङ्गा-
र्थमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिन्यपीकारे * स्वरः सिध्यतीत्युक्तम् * त-
स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं मध्योदात्तत्वोपपादितसिद्धान्त-
हेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति *
सान्हाहीनशब्दयोः सह प्रयोगेणापर्यायत्वावगतेर्मुख्यस्य सान्ह-
शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचक-
लक्षणसम्बन्धाभावादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेतिभाष्यं व्याच-
ष्टे * अपि चेति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्याप-
त्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतदेव भाष्यं
व्याचष्टे * प्रकरणादिति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि सा-
८८५।२ न्हशब्दस्यानर्थक्यान्तदवस्थमेवेत्याशङ्क्याह * अर्थान्तरत्वे त्विति * तिस्र-

उप सद इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमाशंक्य नैराकाङ्क्षादहीनशब्दानुषङ्गानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्हशब्दवाच्चित्वद्वादशत्वमध्यपाठाभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्यहीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयापत्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतोऽहीनान्वयानापत्तावप्यानन्तर्यात्तदन्वयापत्तिभ्रमं निवर्तयितुं सान्हशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम् । द्वादशोपसत्त्वं ज्योतिष्टोमे विधीयतेऽहीने वेत्येवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यातं स्वमतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न त्विति * यथाहीनस्य द्वादशोपसत्त्वोचिता तथा ज्योतिष्टोमस्य त्र्युपसत्त्वौचित्यरूपेण त्रित्वस्तुत्यै द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयतइत्याक्षेपार्थः । स्वाभिमतत्वेऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदापादिका विध्यर्थता न युक्तेति टुप्टीकोक्त एवाक्षेपहेतुर्युक्तो ऽत्र त्वन्यप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यतान्यधर्मविधौ विच्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानक्लेशाऽहीने च द्वादशत्वप्राप्तिरिति हेतुत्रयं परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वं विधीयते वाक्यान्तराद्धाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनूद्यतइत्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * श्लोकं व्याचष्टे * एतदिति * अहीनसम्बन्धद्वादशत्वोक्तेर्ज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधचिन्तास्मिन्नधिकरणे न युज्येत इत्याशङ्कते * नन्विति * द्वादशत्वस्य विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् बाधो विरोधस्त्वेवं नेत्येवं विरोधाविरोधचिन्तामुपपादयति * नैष इति * प्रकरणस्याविनियोजकत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणबाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अन्यत्विति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वेऽपि विनियोगपरप्रकरणस्य प्रामाण्याद्विनियोगाभावे बाधो भवतीत्याशयः । द्वादशाहीनस्येत्यस्य स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनापादकविध्यर्थत्वायोगाद्द्वादशत्वस्याविधेयत्वेऽयुक्तेन हेतुत्रयेण विधेयता निराकर्तुमशक्येति सूचयितुमाह * यद्वा त्विति * क्रत्वन्तरान्वयाख्यविशेषसम्बन्धविधिनेवापूर्वान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धाक्षेपे गौरवापत्तेः किलान्यप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वं वाक्यं सत्यां च गतौ गौरवं दोषो नासत्यां क्रत्वन्तराङ्गविधिश्च क्रत्वन्तरविधायित्वाभावेनातुल्यकक्षत्वात्पूर्वोत्तराङ्गसन्दशावगतं प्रकरणं विच्छेत्तुं न शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम् । पाठभेदाद्या-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वसम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधित्वेव यु-
क्तेति सूचनार्थम् * शाखान्तरेत्युक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येवं प्र-
करणमनुगृहीतं भवति प्रकरणं बाधित्वेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्त-
भाष्ययोः पूर्वपक्षं हीत्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तावपि विधित्वपक्षे एव-
भाष्यार्जवं यथाभाष्यनोक्तमुक्तम् । ज्योतिष्टोमगतद्व्युपसत्त्वस्तुत्य-
र्थत्वे तस्मादपकृष्येतेति सूत्रावयवस्याध्ययनार्जवापत्तेर्यथासूत्रमिति
८८६।२ कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशत्वस्या-
हीनसम्बन्धित्वेनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादप-
कर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * ए-
तावदित्युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयन्संदेहभाष्यं व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका शङ्केत्याशङ्क्याह * एतावदिति * ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराप्युत्कर्षसिद्धेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथंचिदित्युक्तम् * आशङ्कितः प्रकृतेन सम्बन्धो यस्येति समासार्थः प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्कां निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थं द्वित्वेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणोपक्रमो येनेति समासार्थः । असंयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योतिष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं नहीति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यतः सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विबहुशब्दप्रवृत्त्यवगमेनानयोर्वाक्ययोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्संख्या प्रतिपद्रूपानेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नेह वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन द्वित्वबहुत्वे विधीयेते इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चेति वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणार्थानाक्षेपापेक्षया तावच्छब्दः संख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमानानपेक्षाया वा संख्याया नित्यत्वेन संख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाधिक्येन निमित्तत्वायोगान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वद्यजमानविशिष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्तिः प्रतिपत्प्रकरणे च यजमानद्वित्वे निमित्ते युवं हि स्थः स्वर्पती इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन मन्त्रे विहिते प्रकरणादेव प्रतिपत्त्वावगतेर्यदग्नये च प्रजापतये च

सायं जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहोत्यनुवादवत्प्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादसम्भवान्न प्रतिपत्तिनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देशाद्वाक्यभेदापत्तिः । प्रतिपत्त्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य प्रतिपाद्विध्युक्तिः । अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्स्तोत्रीयाया नियमेनाद्वित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाख्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः स्तोमविधिनैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विध्यनुपपत्तिः । एकस्य यजमानस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानाशक्तावशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमेऽपि विहितयजमानैकत्वत्यागेनार्थात्तद्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति आशङ्का आख्यातादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधिकाराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेनार्थाद्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसूत्रद्वयारूढमप्येकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूचनार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमेऽर्थाक्षेपाभावादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * अविहितत्वाच्चेति * वर्णनिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापन्नाद्वर्थाद्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्तद्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनोक्तेर्बीजं तावदाह * प्रकरणाच्चेति * द्विबहुश्रुतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्क्याह * न चेति * साक्षाद्यज्ञान्तरसम्बन्धाश्रवणेऽपि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धश्रवणाच्छ्रुतिविरोधोऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यजमानेति * द्विबहुश्रुत्योरङ्गाङ्गिभावार्थत्वे प्रकरणगम्याङ्गाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न बाधकतेत्याशयः । द्वित्वबहुत्वश्रुत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृकक्रतुलक्षणया तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्वायुक्तैवेत्याशङ्क्याह * न हीति * श्रौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्बन्धस्य निमित्तमात्रौपयिकत्वेऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधिवत् द्वित्वादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्वातन्त्र्योपपत्तेर्न ज्योतिष्टोमे निवेशो युक्त इत्याशङ्क्याह * फलेति * फलकल्पना-

थामश्रुतफलतत्साधनेतिकर्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतकृत्व-
न्वयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाक्ये प्रकरणप्रमाणकत्वेन कल्पना-
लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः
प्रयुक्तः । एतदन्तेन च प्रकरणादित्यादिवार्त्तिकेनेति चेदिति सूत्रावय-
वं तस्मादपकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय
पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन प्रकरणाद्विति हेतुना मयूरकण्ठुति-
न्यायादन्नागतेन परिहारोक्त्यर्थं बाध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम् ।
असंयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनावृत्त्येति चेदिति
सूत्रावयवव्याख्यार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * यदिवेति *
तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमसत्यपीतिभाष्यं
व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्वस्येति सूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं
८८७।२ निराकर्त्तुमाह * न हीति * द्वित्वबहुत्वयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन
पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति
चेति * एकस्याशक्तावपि यजेतेत्येकत्वश्रुतिविरोधान्नानेकयजमान-
प्राप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारं विवक्षितं हीत्यु-
त्तरसूत्रस्थभाष्यसूचितमाह * न चेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन प्र-
त्यवस्थाने सर्वविचाराणामनवस्थानापत्तेरतत्परिहारापरितोषादश-
क्तिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-
रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्यमेतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति *
षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि
प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तिर्युक्ता विधेस्तत्वेकश्रुतित्वा-
दपर्यायविधानात्सन्निधानेन श्रुतिभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-
र्यथाप्राप्तं स्वशब्दार्थौ निर्वर्तितव्यस्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-
धिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि
वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि-
त्यनेनाङ्गैकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तिर्युक्ता
शक्त्यपेक्षत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्यं
सर्वाङ्गोपेतं कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्तुं श-
क्नुयात्तदा कुर्यादिति विध्यर्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु-
त्यवगतनित्यत्वविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्तुं शक्नुयात्तावदङ्ग-
रूपेतं नित्यं कुर्यादिति विध्यर्थावसायाद्यावच्छक्त्यङ्गोपेते प्रधाने
ऽनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन
गुणमात्रत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-
न्यायेनाङ्गलोपे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तयित्य-

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदाचित्परित्यज्यानेके यजेरन्नित्युक्ते कर्तुरेवाधिकारादेकत्वविशिष्टस्यैव च कर्तृत्वादेकत्वत्यागे ऽधिकाराभावाद्यागानुष्ठानं न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्तुरेकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यानात्संख्याविशेषणत्वेन संख्यान्वयात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वत्यागे ऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकारसद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिसूचनार्थम् * यथैवेत्युक्तम् * सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति * ततश्चेति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूपदर्थात्कल्पितया ज्योतिष्टोमस्य द्विबहुयजमानकत्वश्रुत्या विहिताभ्यां द्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीत्येवं स्वयमन्यथार्थकृतस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * अथ चेति * ज्योतिष्टोमेन द्वौ बहवो वा यजेरन्निति श्रुतिकल्पने द्विबहुश्रुत्योर्द्वित्वबहुत्वविधिं विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशत्वाद्यजेतेत्येकवचनाख्यातश्रुतेराख्यातानां मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयोक्तव्ये प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसंभवेन सावकाशत्वादेकत्वमत्यन्तं बाध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षेणेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सा चेति * यदि च हेतुरवतिष्ठेतेति न्यायात् क्लृप्तत्वैकार्थसमवायिनो ऽप्रकरणाधान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्वहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्वयविधिः कल्प्यमानो यथा शूर्पविषय एव कल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विशेषविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वादिविधिः कल्प्यमानः प्रतिपद्विशेषपक्ष एव कल्प्यत इत्याशयः । न त्वेतद्युक्तं प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्वित्वादिविधिकल्पने ऽन्योन्यनिमित्तत्वापत्त्या ऽन्योन्याश्रयापत्तेः निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने तूपास्मै गायता नर इति प्रतिपदं कुर्यादिति नित्यायाः प्रतिपदो नैमित्तिकया प्रतिपदा बाधेनार्थाद्द्वित्वबहुत्वयोस्तन्निमित्ताभ्यां प्रतिपद्भ्यामेकविषयत्वनियमे ऽपि तद्विधायिन्योः श्रुत्योः प्रतिपद्विशेषानपेक्षत्वात्स्वैरञ्च प्राप्तेरेकत्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन बाधे सत्युपास्मै गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगतित्वाद्द्विबहुयजमानकयोरेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्तेः । तस्मात्प्रौढिमात्रेणेयं व्याख्या कृता ।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिपदं स्वयं तावत्प्रक्रियत इति कर्मव्युत्पत्त्या प्र-

कृतत्वाभिस्त्वेनासंयोगात्तु मुख्यस्येति मुख्यशब्दवत् ज्योतिष्टो-मोत्त्वार्थतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे * औपदेशिकत्वाद्वेति * आतिदेशिकं सदेकत्वं प्रयोगाख्यस्यार्थ-स्यैकेन कर्तुमशक्यत्वात्सद्दर्शनेन कपालवत् बाध्येत त्रिविधं ऽपि तु ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनश्रुत्या प्रत्यक्षविहितत्वात्तदर्थवशेन बा-ध्यो युक्त इत्यर्थः । विवक्षितं हीति भाष्यमविवक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * षष्ठाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-नैकत्वस्य पुंस्त्ववदुद्देश्यविशेषणत्वमविवक्षाकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्रा-धान्यस्य भावनानिष्पादकत्वाख्यगुणत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-णत्वमेव शास्त्रव्यापाराद्वाख्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-पादीयमानकर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षोपपादयिष्यत इत्याह * यथा चेति * यत्रापि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यद्यपीति * भावनासंख्ययोरेक-प्रत्ययवाच्यत्वाद्भावनाप्रतीतिकाल एव संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-क्षेप्यस्य कर्तुरप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाद्भात्वर्थेन तु निष्पाद्यत्वा-द्यथा कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्-तृरूपाक्षेपायोगाद्यावदेवेह धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भाव-ना कर्त्रा कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्येत इति कर्त्रधिकरणवार्तिके च धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणस्य प्रौढिमात्रत्वा-त् बहुवेकशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वाख्यानमित्येवं पर-त्वात्प्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतेर्यजेतेत्येकव-चनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेना-धिकाराभावादेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-यः । यदि च यान्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-त्यागः शङ्क्येत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषण-त्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह * उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिचोदनास्थत्वेनैकत्वस्य कर्मरू-पत्वावधारणात्तत्त्यागे कर्मण एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च बहुदक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेत्वनवगमेनानुपसञ्जातविरोधात्तस्यां श्रु-तत्वाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्थत्वेनानु-ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्त्वादित्याशयः । तस्मादिति भाष्यं सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वयं व्याख्याते पक्षेणेतिशङ्कासूत्रार्थे विकृतौ क चिद्द्वित्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सत्त्राधेनाथाक्षेपायोगो त्त्यर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं व्याख्यातुमाह * यत्विति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्याविशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विबहुयजमानकत्वश्रुतिकल्पनायोगात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहाराद्यजमानसंख्याविशेषविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधिं कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थान्निमित्तत्वं वाच्यं कुलायादौ तु संख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः । अथेत्यादिभाष्येण वासनाविति द्विवचनवत् ज्योतिष्टोमे ऽपि पत्न्याशयं द्विवचनं बहुवचनं वा भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याख्यास्यन्कथं तावद्धर्मप्रजासम्पन्ने दारेषु नान्यं कुर्वीतेति दारान्तरनिषेधेनैकपत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुभ्य इति * ८८८।२
बहुशब्दस्यैकशेषत्वाभावान्मध्यप्रतीकेन बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचिनोत्यस्मिन्वाक्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विरूपैकशेषः कल्प्येत स च पुंबहुत्वस्य पुंद्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य द्विबहुवचनाभ्यां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येवं योज्यं निमित्तोपादानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनेह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याय सम्भवादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुन्द्वित्वविध्ययोगात् क्षौमाख्यगुणविधानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुन्द्वित्वाप्राप्तिमगतिहेतुं सूचयितुं गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्यां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये पुन्द्वित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क्व चिद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम् * न हीत्युक्तम् * अपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * एकेति * विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये तस्मादुक्तएव्ये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्क्यापिशब्देन युक्त्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादपीति * न चाहीनवद्प्रकृतयज्ञसम्बन्धो ऽस्तीत्यादिवार्त्तिकेन क्रत्वन्तरान्वयावेदकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चानर्थक्यापत्तेरुत्कर्षायोगमुक्तमनुभाषणपूर्वं द्वेधा परिहरति * यत्विति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वबहुत्वसंयोगाभावात्प्रतिपदोरुत्कर्षो ऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विवचनान्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य 'यजस्वाहीनवच्छ्रुत्या बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुर्थ्याप्राधान्याभिधानाच्छ्रुतिं प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

आग्नेयीत्पत्नीसंयाजान्वयविधिर्दर्शपूर्णमासयोः पशौ वेति चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वैः सविरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासङ्गतिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मासंयोगात्तत्संयुक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षं प्रसक्तमपवदितुं चिन्तेयमिति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सङ्गतिमाह * उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः संस्कार्यत्वायोगेनोत्कर्षकत्वायोगादुत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पशववयवत्वेन पशुं विनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्वालाद्विदवयवयप्रयोजकत्वादङ्गत्वानुपपत्तेः प्रयाजशेषवत् तृतीयाभङ्गेन संस्कार्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषबुद्धिप्रभवाच्छङ्कातइति परिहारसूचनार्थां बुध्युक्तिः क्रियतइति वक्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुग्रहार्थं कार्स्मिन्निवृत्ती प्रयोज्ये नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलायादिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्वारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जाघन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वान्न युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नीसंयाजानां प्रकृतावारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावतिदेशप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्गवाची प्रसक्तीतिः प्रयुक्तः । प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूक्त्यर्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * जाघन्येति * कीदृग्वचनव्यक्तिद्वयमित्यपेक्षितं पत्नीसंयाजानां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सवेपशुप्रकृतित्वादग्नीषोमीयगतेत्युक्तं संस्कार्यत्वोपपादनायाचराङ्गत्वात्पत्नीसंयाजानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघन्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य वाक्यस्यैतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनोक्तमिति सूचनार्था

विधानोक्तिः । किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * कि-
मिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थस्य हेतोर्जाघन्याः
पशुरहितयोर्दर्शपूर्णमासयोश्चोदयितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकारे-
णोत्कर्षहेतुतयानुषक्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रति-
ज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तयोर्हेतूक्त्यर्थमारादुप-
कारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्याये-
नाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम् । शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरेकपदोपादान-
लक्षणश्रुतिवाचित्वसूचनायान्यच्च चेत्युक्तम् । सौत्रं हेतुमेकदेशश्चेति
भाष्यव्याख्यातं स्पष्टयितुमेकदेशेत्युक्ते विद्यमानैकदेशिसंयोगस्यैक-
देशाद्रव्याप्रयोजकत्वहेतुतया वक्ष्यमाणस्येहैकदेश्यभावेनाभावादेक-
देशो प्रयोक्ष्यत इत्याशङ्क्य परप्रयुक्तश्रुतैकदेश्येकदेशग्रहणे सम्भव-
त्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८९।१
अपकृष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवस्य द्वित्वबहुत्वयुक्तं
चेति चकारानुकृष्टस्येहापि जाघनी चेति चकारेणानुकृष्य पूर्वपक्ष-
प्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थं भाष्यस्थमुत्कर्षपदं व्याख्यातुमुत्कर्षोक्तिः ।
नन्वित्याशङ्कायाः परिहारे सत्यमित्यादावुच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थ-
शेषत्वभ्रमं निवर्तयितुमाह * सतीति * एवं सतीति भाष्यं पत्नीसं-
याजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
एवं चेति * कर्मानुष्ठानं कथ्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं एवं
भाष्यमित्यर्थः । कस्मान्नोत्तरग्रन्थशेषतोच्यते शब्दस्येष्यत इत्याश-
ङ्क्याह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे दर्शे
पत्नीसंयाजान्यजतीति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमास-
योर्जाघन्यभावेऽपि पत्नीसंयाजानुष्ठानापत्तेः पूर्वपक्षीयोत्कर्षासिद्धि-
प्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनान्वयापतनयुक्तमेवेत्याशङ्कोत्तरेत्युक्त-
म् । पशौ जाघनीप्रतिपादनार्थत्वेऽपि दर्शपूर्णमासयोरारादुपका-
रित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाघनी त्वित्यादेर्नोत्तरत्वं सम्भवतीत्याशयः ।
अतः परिहारवाचिवचनत्वेनैवैवं सतीत्यादिग्रन्थजातं जाघनीवाक्ये-
न पत्नीसंयाजसंस्कृता जाघनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तराद्दर्श-
पूर्णमासयोः पत्नीसंयाजानुष्ठानेऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसंयाजेषु
जाघनी प्रतिपाद्यते तस्मात्पशौ हृदयादिनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन विश-
स्यमानं पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्याः प्रतिपत्तिरित्येवं योज्यमि-
त्युपसंहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसंस्कारा-
र्थतया पत्नीसंयाजविधायित्वे सति क्रत्वन्वयनिरपेक्षाणां जाघनी-
स्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः प्रतिपच्छब्दाक्रतुगामित्वप्रतीतिवदनेनैव

वाक्येन जाघनीशब्दात्पश्वाख्यक्रतुगामित्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वात्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्वबाधापत्त्या तत्राकरणप्राप्तदर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा इति भाष्यं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * जाघनीवाक्यं विना पश्वाख्यक्रतुगामित्वासिद्धौ वाक्येन प्रकरणबाधाद्दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाकरणं प्राप्नुयादतिदेशात्तु तद्गामित्वप्रतीतिसम्भवे वाक्यस्य तत्राव्यापारादतिदेशेन चोपदेशात्मकप्रकरणबाधायोगात्प्रत्युतातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वापेक्षणात्तत्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन परिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुद्ध्येतेत्याशङ्कते * तेन तर्हीति * वाक्योत्कर्षो ऽत्र विवक्षितो न विधेयोत्कर्ष इति परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विकृतावित्युक्तम् । जाघन्याः पश्वेकदेशत्वात्पशुं विनोपादानाशक्तेरङ्गत्वेन चोदयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतेरुद्देश्यत्वाज्जाघनीवाक्यमपकृष्येतेत्येवं सूत्रं योज्यमित्याशयः ।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

जाघनी वेति भाष्यं पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थानुषक्ता चोदनादितिशब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतया भासमानं पूर्वपक्षसूत्रस्थचकारानुकृष्टापकृष्येतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासाभावे पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासङ्गत्यापत्तेः प्रथमान्तजाघनीशब्दपरेण तु चकारेण पञ्चम्यन्तभावव्युत्पन्नाचोदनादितिशब्दानुकर्षणमङ्गीकृत्य ऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सौत्रेण वाशब्देनोत्कर्षप्रतिज्ञायां निरस्तायां तद्धेतुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्यार्थतया व्याख्यातुमाह * नवेति * जाघनी संस्कार्या सत्युद्दिश्यमानत्वादुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीयया पत्नीसयाजाख्येषु यागेष्वङ्गत्वावगतेः संस्कार्यत्वाभावान्नोद्दिश्यते किं तूपादीयते ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतद्वाक्यं विधानाख्यं कार्यं कुर्वन्नोत्कृष्यतइति श्लोकार्थः । भाष्ये विधेयत्वोक्तेरुपादेयत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनायोपादीयतइत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाङ्गत्वेनाज्यस्य विहितत्वाज्जाघनीविध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्त्वसूचना * याज्यावदित्युक्तम * विधेयत्वसिद्ध्यर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसंयाजा इति भाष्यं स्वरूपेण विहितानामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः सत्यं वि-

हिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये ऽभिहितत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्सन्निधे-र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रैवेति * जाघनीवाक्यस्यैवंविधशब्दोक्तप्रत्यभिज्ञायमानधात्वर्थवत्त्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य वक्तुं ततश्चानन्तरविहितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरशक्यः पत्नीसंयाजानाम् * विधिरित्युक्तम् । ततश्चेति चकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि स्विष्टकृद्यागस्योत्तराङ्गसंस्कारार्थत्वेन विधिवदेषामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधिर्भविष्यतीति सत्यमित्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहारनिरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्धः पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि जाघन्याः प्राप्त्यभावेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोद्देशं च विना सम्बन्धिनो ऽपि विधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यादिवत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगादक्रियात्वेन जाघन्याः स्वातन्त्र्येण विध्ययोगे ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमङ्गीकृत्य तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन चाङ्ग पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येणोक्ते कथं तेषामुद्देश्यतावगम्यत इति कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपादेयत्वात्पत्न्यन्वये चानुवाद्यत्वप्राधान्योद्देश्यत्वाद्वैरूप्यापत्तेः विधेयत्वायोगादित्यभिधानार्थं पत्नीसम्बन्धादित्यादिभाष्यं दार्शपौर्णमासिकानां पत्नीसंयाजानां पशावतिदेशात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः पूर्वपक्षीष्टत्वात्तेषां च पत्न्यन्वयस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्वैरूप्यानापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य स्वरूपतो प्राप्तानामन्यान्वयविध्ययोगेन जाघन्यन्वयविधेः स्वरूपप्राप्त्यनुवादापेक्षत्वात्पशौ च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन वाक्येनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणां वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यर्थतया व्याख्यास्यन्पूर्वपक्षीष्टं पक्षं दूषयितुमाह * न चेति * पाशुकपत्नीसंयाजानुवादसम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाज्जाघन्या नोत्कर्षकत्वं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इहोपादीयत इति वार्त्तिकेन पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्कार्यत्वे निरस्ते ऽपि पाशुकपत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वादुद्देश्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्कापूर्वं निरस्यति * संस्कार्यत्वादिति * पशौ जाघन्याः कृतार्थत्वमतिक्रमकारणमाशङ्क्य कृतार्थत्वावेदकदोषादिशब्दाभावाशयेन निरस्यति * यदि चेति * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पत्नीसंयाजानां प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वविरोधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

८९०॥ र्थत्वायोगाश्चोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसंयाजोक्त्या ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षः सूचितः । वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगतेः प्रकरणबाधं शङ्कते * वाक्येति * अनुत्पन्नानां पत्नीसंयाजानां जाघन्यां विनियोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसंयाजान्यजतीत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षित्वेनार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीदं न बलीय इति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * यद्यपि हीति * एवमपि तुल्यबलत्वापत्तेर्वैकल्पोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य जाघनीफलालोचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न चेति * अतः पत्नौ दर्शपूर्णमासयोर्वा प्राप्तानां पत्नीसंयाजानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविध्ययोगादपूर्वस्य यागस्य तादर्थ्यविधिः पूर्वपक्षिणा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यै पत्नीसम्बन्धादिति भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्बन्धादित्यनेन वैरूप्ये सूचिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दस्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्वैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यापत्तेश्चानुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तेर्देवपत्नीदेवत्यत्वानभिप्रत्पत्नीसंयाजनामधेयावगतत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नीवाचित्वावगमेन देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्वैरूप्यस्या ऽपरिहार्यत्वसूचनार्थं नात्र यजमानपत्नीभिर्योगो ऽन्वीयते येन सर्वयागानां पत्न्यन्वयप्राप्तेः पत्नीशब्दो ऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देवपत्न्यो देवतास्वरूपेण साधनत्वेनोच्यन्ते तासां चापूर्वे यागे प्राप्त्यभावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविवरणार्थत्वेनाथेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जाघन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकालं यागकेमर्थ्याकाङ्क्षायां जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधानाद्वैरूप्यपरिहारशङ्काया निरासस्ूचनार्थत्वेन जाघन्यां त्विति भाष्यस्थं तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अत्पार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन जाघनी विधियत्वे विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतवचनव्यक्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पश्चात्पठितमपि तावद्व्याचष्टे * तस्मादिति * शङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * नन्विति * पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणात्पत्नीविशिष्टत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवान्तरप्रकरणाद्विशेषलाभं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथेति * यत्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोत्कर्षहेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुलाया न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्ये-तत्सूत्रर्थाद्यपरिणताप्रयोजकपदानुषङ्गसहितं पठितम् * न प्रकृते-रशास्त्रनिष्पत्तेरिति) * सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * तत्रेति * तत्रं व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९।१।२ यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्थैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्र-व्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नाप्रयोजको नानुपादायक इत्येवं तत्रं व्याख्यातुं गत्यर्थात् द्रवतेर्जातो द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिभङ्गीकृत्यैक-देशो द्रव्यो गम्यः प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धि-शब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्ध्युपादानाशक्तेरन्यतः सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भवं च तदाक्षेपाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृ-तस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्थो न ज्ञायते जाघनीशब्दस्य तु जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जाघन्याः प-शुयागाङ्गत्वेन सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातुं शक्यत्वात्ता-नुपादेयत्वेनोत्कर्षकत्वमुक्तम् । न प्रकृताविति भाष्ये प्रकृतौ दर्शपू-र्णमासयोरित्यवयवं दैक्षवैपस्योत्कर्षसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थत्वा-दुत्कृष्यानेन विशसनादिप्रकारेण पशुतो निष्पन्नया जाघन्या पत्नी-संयाजाः कार्या इत्यनेन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यते किं त्ववि-शिष्टा विधीयत इत्येवं भाष्यशेषं व्याख्यातुमाह * रूपं वेति * यथा कथञ्चिच्छब्देन विशसनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभावं येन केन चिदित्यनेन च क्रयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोत्रासोन्याये-नोपपादयितुं रूपं वेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठितम् । यदि चेयं पृथग्भूता न प्रचरेत्ततः पशुं विना न शक्यतोपादातुं न त्वेदस्ती-त्येवमर्थत्वेन सतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नचेति * पृथक्कत्राद्य-वयवशब्दः छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्विशसनादिनि-यमो दूरापास्त इत्याह * नचावश्यमिति * दैक्षे ऽपि तर्हि नियमः स्यादित्याशङ्क्य वैपस्योत्कर्षसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ दर्श-पूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अ-ग्नीषोमीये ऽपीति * पश्ववयवप्राप्तौ दर्शपूर्णमासयोर्दैक्षप्रकृतित्वा-

(१) इदं सूत्रं वार्त्तिकव्याख्यातम् ।

भावात्प्रकृत्युक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन द-र्शपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्त-म्यर्थे षष्ठीव्याख्यार्थम् * प्रकृतावित्युक्तम् * तस्मादित्यधिकर-णार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनोत्कर्षेऽपि योगे ऽपि दार्श-पौर्णमासिकेषु पत्नीसंयाजेष्वाज्यावरोधेन आधानवशादुत्कर्षो-पपत्तेरित्युक्तमाशङ्कोपपादयन्व्याचष्टे * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहास्य प्रकरणस्य विरोधाविरोधचि-न्तेत्यपेक्षायामाह * इहेति * ज्योतिष्टोमोक्त्या प्रकरणविरोधा-विरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं इन्द्र वा एते यज्ञस्य यदभिषवणं इति चाभिषवणफलकयोः प्रक्रमोक्त्या सन्तर्दनीयत्वसूचनपूर्वं ज्योति-ष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सन्तर्दनस्य तदर्थं व्याचष्टे * भित्वेति * द्वयोः स्थलीभूतयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रदेशौ भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत् इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं वर्तनो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविरो-धाङ्गत्वमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्ष-वदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमक-र्तृसंस्थापक्षयोराद्योस्त्विदित्यनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रप-क्षयोः संग्रह इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः

८९।२।१ सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्थानो वार्थः शुक्शब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्य-तइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दी-र्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्यर्थं व्याख्यार्थं दीर्घेत्युक्ताग्निष्टोमोद्धारशङ्काभावेन दीर्घाख्यप्रयोजन-लोपाद् धृत्यर्थत्वार्थवादायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * स-न्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पदृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं स्वयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिज्ञार्थत्वेनावृत्त्या प्र-कृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्ष इत्युक्ते क-र्मव्युत्पत्तेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तेः प्रकरणाख्यानुत्कर्षहेतुसूच-नार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालस्थाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

		मुद्रिताः स्तबकाः
(१) संस्कारत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ निर्मित भाट्टभाषा प्रकाश सहि- [illegible] सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	३

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । ३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय बनारस सिटी ।

